

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет «Запорізька політехніка»

ТЕКСТИ (КОНСПЕКТ) ЛЕКЦІЙ

з навчальних дисциплін
**«ФІЛОСОФІЯ», «ЛЮДИНА І СВІТ:
ФІЛОСОФСЬКИЙ ДИСКУРС», «ФІЛОСОФСЬКІ
ВИМІРИ СУЧАСНОГО СВІТУ»**

(для здобувачів першого, бакалаврського, рівня вищої
освіти
всіх спеціальностей НУ "Запорізька політехніка")

2025

Тексти (конспект) лекцій з навчальних дисциплін «Філософія», «Людина і світ: філософський дискурс», «Філософські виміри сучасного світу» (для здобувачів першого, бакалаврського, рівня вищої освіти всіх спеціальностей НУ "Запорізька політехніка") / Укл.: О.В. Бондаренко, Г.О. Арсентьєва, І.М. Бондаревич, Н.М. Дєвочкіна, Є.О. Ємельяненко, В.М. Коваль. – Запоріжжя: НУ "Запорізька політехніка", 2025. – 87 с.

Укладачі:

О.В. Бондаренко, професор, д-р філос. наук, завідувач кафедри філософії (тема 1.1, тема 2.1),
Г.О. Арсентьєва, доцент, канд. філос. наук (тема 1.3),
І.М. Бондаревич, доцент, канд. філос. наук (тема 2.3),
Н.М. Дєвочкіна, доцент, канд. філос. наук (тема 1.2),
Є.О. Ємельяненко, доцент, канд. філос. наук (тема 2.2),
В.М. Коваль, ст. викл. (тема 1.4)

Рецензент: Кривега Л.Д., д-р філос. наук, проф., проф. кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи Запорізького національного університету.

Відповідальний за випуск: Бондаренко О.В.

Затверджено на засіданні кафедри філософії,
протокол № 1 від 20.08. 2025 р.

Рекомендовано до видання НМК гуманітарного факультету,
протокол № 1 від 26.08. 2025 р.

З М І С Т

Передмова	4
Змістовний модуль 1.	
Філософія як система знання. Філософія Давнього світу.	
Класична парадигма західноєвропейського філософствування.	5
Тема 1.1. Що таке філософія. Коло філософських проблем	5
Тема 1.2. Філософія Давнього Сходу	14
Тема 1.3. Філософія епохи Античності	24
Тема 1.4. Філософія Нового часу	36
Змістовний модуль 2.	
Філософія сучасного світу та у сучасному світі	46
Тема 2.1. Наука як феномен Нового часу та Новітнього часів	46
Тема 2.2. Філософія Новітнього часу (XX-XXI ст.)	54
Тема 2.3. Українська філософія у світовому філософському полілозі	71

П Е Р Е Д М О В А

Вивчення навчальних дисциплін з *філософії* спрямовано на оволодіння здобувачами першого, бакалаврського, рівня вищої освіти навичок філософської культури мислення й формування у них засад світогляду людини сучасного світу при розв'язанні завдань суспільної й індивідуальної життєдіяльності. Метою навчальних дисциплін – є ознайомлення із основними теоріями й концепціями сучасної світової та вітчизняної філософської думки, з розмаїттям соціокультурної та соціально-філософської проблематики сучасного етапу розвитку людської цивілізації заради збагачення студентами свого інтелектуально-творчого потенціалу знаннями:

- на понятійному рівні – основних тенденцій розвитку сучасної філософії, її основних напрямків, шкіл, концепцій;
- на фундаментальному рівні – змісту філософії, її сутності, предмету та структури, її історії, зокрема, й особливостей історії вітчизняної філософської думки; та загальної теорії пізнання;
- на практично-творчому рівні – сучасного стану філософського знання людства, особливості комунікативної філософії сучасного світу (на відміну від онтологічної чи гносеологічної філософії попередніх епох).

Основними завданнями вивчення навчальної дисципліни «Філософія» є:

- викласти загальні засади філософії, визначити передумови її виникнення, логіку розвитку та основні напрями й тенденції розгортання;
- розкрити зміст історико-культурного розвитку людства як процесу розвитку філософії;
- надати цілісне уявлення про особливості змісту та проблематики філософського знання, його основні поняття, категорії, проблеми, імена;
- розтлумачити специфіку сучасного етапу розвитку філософії в історії людства та особливості філософствування сучасної людини постмодерністського світу;
- сформувати навички творчого мислення, вміння доводити та відстоювати свою думку; сприяти формуванню світоглядних цінностей, гуманізації особистості.

Змістовний модуль 1.

ФІЛОСОФІЯ ЯК СИСТЕМА ЗНАННЯ. ФІЛОСОФІЯ ДАВНЬОГО СВІТУ. КЛАСИЧНА ПАРАДИГМА ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ФІЛОСОФСТВУВАННЯ

Тема 1.1

ЩО ТАКЕ ФІЛОСОФІЯ. КОЛО ФІЛОСОФСЬКИХ ПРОБЛЕМ

План лекції

1. Що є філософія та навіщо вона.
2. Міфологія – релігія – наука – філософія як системи знання про світ.
3. Предметне поле філософії. Коло основних філософських проблем.

Основні поняття

Світогляд – стала система поглядів на світ, переконань, цінностей, уявлень, вірувань людини, які визначають вибір нею певної життєвої позиції, ставлення до світу та до інших людей. Він формується під впливом досвіду, знань, культури, соціального середовища та інших факторів, визначаючи спосіб мислення, поведінку та ставлення до навколишньої дійсності.

Міфологія – це форма та спосіб розуміння світу на ранніх стадіях розвитку людства, тип свідомості та мислення первісної людини, коли ще немає розрізнення поняття і реальності, ідеї речі і самої речі.

Релігія – це форма та спосіб розуміння людиною світу шляхом його подвоєння на «земний» і «небесний», причому як основний, що дає істину світобудові виступає «небесний» світ.

Наука – це система форма та спосіб розуміння світу людиною шляхом отримання та теоретичної систематизації об'єктивних знань про світ.

Філософія – це універсальний, у широкому смислі вихідний, спосіб розуміння людиною світу та себе у світі; це мова, якою розшифровуються свідоцтва людської свідомості (тобто людські думки) про світ та про себе. Це "любов до мудрості", яка вивчає

фундаментальні питання реальності, буття та людського існування, а також способи пізнання людиною світу й самої себе.

Філософська проблема – це питання, які людина адресує навколишньому світові; вони є вихідною формою звертання розуму до світу. Проблемне поле філософії є надзвичайно широким, оскільки філософія зорієнтована на осмислення будь-якого аспекту відносин людини і світу, на розуміння світу і того, що у ньому відбувається.

1. Що є філософія та навіщо вона.

Філософський підхід до світу та до людини – це напрацьований людською цивілізацією єдиний *універсальний*, у широкому смислі *вихідний*, спосіб розуміння світу (і людини у ньому). Саме до філософії звертається людство, намагаючись пояснити свою історію, зрозуміти своє минуле, розібратися у своєму теперішньому, побачити своє майбутнє.

Філософія завжди була, є й буде, джерелом вічних запитань людського духу – з приводу змісту абсолютного, сенсу життя та смерті, таємниці людської сутності, секретів «розчаклування» світу, розгадування кодів історії тощо. Може бути – філософія знання, філософія діяльності, філософія ненависті, філософія медицини, філософія танцю, філософія проектного мислення, філософія іронії...

Філософія... Від неї чекають чи то надзвичайних одкровень, чи то дозволяють собі її байдуже ігнорувати. Чи то на неї дивляться боязко (як на надзвичайні зусилля незвичайних людей), чи то вважають за непотрібні роздуми про щось примарне. Чи то її вважають таким заняттям, яке під силу будь-кому й в принципі має бути простим і зрозумілим, чи то зображують настільки складною, що само заняття нею видається безнадійним.

Відповідь на запитання «що є філософія?» – це, перш за все, посилання на розмаїття тих відомих «визначень», які давалися філософії відомими мислителями, письменниками, науковцями протягом багатовікової історії людства.

Філософія – це «у думках схоплена епоха» (Г.Гегель). Філософія – це «маятник навколо невловимої точки рівноваги між об'єктивним та суб'єктивним, між світом та місцем людини у ньому» (Г.В.Ляйбніц). «Філософія є сукупність знань та високого розуму, який застосовує їх» (А.Дюма-син, роман "Граф Монте-Крісто").

«Філософія – це культура душі» (Цицерон). «Філософія – це душа культури» (К.Маркс). Філософія – це «вміння жити у невідомому» (Л.Шестов). «Філософія – це різні форми раціональності» (А.Камю). «Філософія – це грамотність мислення, грамотність очікувань, прагнень, вимог, що висуваються до світу» (М.Мамардашвілі).

Філософія як система знань про світ виникла у VI ст. до н.е. у Давній Греції. Сам термін «філософія» увів давньогрецький філософ Платон: як «любов до софії», «любов до мудрості»; «софія» – естетична категорія Античності, яка описує найвищу досконалість світобудови. Під «софією» Платон мав на увазі не здобуту, суб'єктивну властивість людського розуму, а деяку «велику та притаманну тільки божеству» об'єктивну якість розумно упорядкованого й гармонічного світу. Людина (філософ) здатна «любити» її, шанобливо та на відстані.

Першим назвав себе філософом давньогрецький філософ Піфагор. Філософія – як «бачення» ідей, спроможність сприйняття ідей, незаперечного зв'язку понять (логіка). Спроможність за емпіричними явищами бачити Поняття, а за ними Ідеї; серйозно ставитися до об'єктивного зв'язку понять.

Важливий контекст розуміння того, що є філософія, – у царині тлумачення змісту й механізмів реалізації людського мислення як такого. «Філософія – є певне зусилля, щоб трапилася думка» (М.Мамардашвілі). Філософія є мовою, якою розшифровуються свідоцтва людської свідомості, тобто людські думки.

Мудреці із відомого вірша-притчі про шістьох сліпих мудреців – які, щоб дізнатися все про слонів, прийшли до одного з них та вивчали його доторканням й робили висновки (слон є стіною, списом, мотузкою, деревом тощо), – так і не побачили справжнього слона, істину. Філософія як раз і запобігає подібних ситуацій. Вона переслідує мету пояснити людині світ, вчить людей не просто «вилупляти очі», а «бачити».

«Що є філософія? Вона є зусилля, яке полягає у тому, щоб дати собі усвідомлення очевидності, яка знаходиться перед очима» (М.Мамардашвілі). У тому числі й очевидності самої себе. Світ для людини – це простір, в якому людина відтворюється як істота, що мислить (філософствує).

2. Міфологія – релігія – наука – філософія як системи знання про світ.

Філософія не є єдиною можливою системою людського знання про світ. Інші можливі системи людського знання про світ – це міфологія, релігія, наука.

Кожна з цих систем людського знання про світ має свої особливості, свій принцип побудови і відтворення, свої правила існування і розвитку, свій історичний "почерк".

Міфологія /від грец. *mifos* – переказ, легенда та *logos* – слово, поняття, вчення/ – це форма та спосіб розуміння світу на ранніх стадіях розвитку людства, тип свідомості та мислення первісної людини, коли ще немає розрізнення поняття і реальності, ідеї речі і самої речі.

Міфічний образ, міфічне буття – у безпосередньому стиканні свідомості та світу, вони є безпосередніми, невивідними; вони є такими, що наочно бачаться. Їх треба лише бачити, щоб розуміти.

Міфічна свідомість оперує тільки реальними об'єктами. Міфічна дійсність – це реальна дійсність, яку слід розуміти такою, якою вона є, цілком наївно і буквально; це шматок справжньої конкретної реальності. Міф – це не історія, яку розповідають, а реальність, якою живуть. Міф – це саме життя: справжнє життя, з усіма його надіями і страхами, очікуванням і відчаєм, з усієї його реальною повсякденністю та чисто особистою зацікавленістю.

Міфологія будує та відтворює міфологічну модель світу. Завдяки міфологічному принципу мислення первісна людина має картину світу (міфологічну картину світу), в якій живе, діє, любить, воює, розважається й таке інше.

З настанням епохи Античності на історичній сцені з'являється людина, яка вже у більшій мірі є здатною на мислення, відірване від безпосереднього прив'язування до речей (відбувається так зване поглиблення самостійності людського мислення), – і відразу з'являється філософія, яка в епоху Античності отримала форму "обробленої" мисленням міфологічної картини світу Античності. Далі – за епохи Середніх віків (як й в усі наступні епохи) – філософія продовжить існувати, разом з існуванням Людини що мислить.

Релігія /від лат. *religio* – благочестя, набожність, святиня/ – це форма та спосіб розуміння людиною світу шляхом його подвоєння на

«земний» і «небесний», причому як основний, що дає істину світобудові виступає «небесний» світ.

При переході до епохи Середніх віків – земний, матеріальний світ, де панують страхи, гріхи, примуси, поступово доповнювався у людській свідомості іншим світом: над світом тілесним, над світом «страждань» підводиться другий світ, куди може врятуватися «душа». Релігія – є надприродне як безперечність, як очевидність; життя у надреальному, але «істинному» світі. Релігія – це мислення абсолютними поняттями, першопоняттями, «істинними» поняттями, що існують у надрозумі (абсолютній мудрості) релігійного Бога.

На межі XV-XVI ст. релігійну картину світу Середніх віків замінює наукова картина світу Нового часу. Домінуючим принципом мислення людини цієї епохи стає науковий принцип мислення (хоча елементи науки та наукового мислення можна зустріти в усі історичні епохи).

Наука – це система форма та спосіб розуміння світу людиною шляхом отримання та теоретичної систематизації об'єктивних знань про світ.

У цей час відбувається руйнування світоглядних настанов класичної релігії, релігійний Бог полишає свій статус творця й того, хто гарантує змістовно-цілісне функціонування оточуючого людину світу. Світ стає «незрозумілим» – його треба зрозуміти, відповідно народжується установка на розуміння світу, яка реалізується через *пізнання* світу людиною (що є наука). Людина відчуває себе суб'єктом, якій протистоїть світ (об'єкт) як сукупність емпіричних даних, з яких людині треба самостійно відновлювати нову («наукову») картину світу.

Зароджується нова методологія людського мислення, яка стала науковою методологією: опис – аналіз – синтез – індукція – дедукція – гіпотеза – експеримент – теорія – практика.

Класичними міфологією, релігією і наукою вичерпуються системи знання про світ «класичної» людини. Людський розум переходить на інші, нові принципи мислення. З настанням в історії західної культури епохи Новітнього часу світ стає «некласичним», у такому світі мислить, живе та діє «некласична» людина.

Цікавим є встановлення відмінності філософії від інших форм знання, особливо відмінностей між філософією та наукою.

Таблиця 1. Відмінності між наукою і філософією

Наука	Філософія
Для кожної науки її предмет заздалегідь означений і залишається лише завдання його дослідження.	Предмет філософії розкривається у процесі розвитку самої філософії.
У науці предметом є суще, те, що пізнається безпосередньо.	У філософії предметом є, перш за все, буття, щось суто умоглядне.
Предмет науки емпіричний, що безпосередньо сприймається, тому вона спирається на чуттєве пізнання – яке вдосконалює, посилює, за рахунок технічних засобів.	Предмет філософії умоглядний, й пізнання його, перш за все, є умоглядним, теоретичним, він не даний безпосередньо, вимагає свого виявлення.
Наука займається окремими, прикладними питаннями.	Філософія займається загальними світоглядними питаннями.
Наука не здатна вирішувати філософські питання, через обмеженість своєї методології.	Специфіка філософських питань у тому, що на них неможливо відповісти за допомогою експериментального дослідження.
Наука є теорія, яка спирається на практику.	Філософія є теорією, яка цікавиться підставами, завдяки яким відбувається існування світу.
Знання історії певної науки є лише допоміжним і не завжди обов'язковим (можна знати теорію відносності А.Ейнштейна, й не знаючи історію фізики).	Історія філософії обов'язково присутня у тлумаченні певних філософських проблем, фактично є власне проблемним полем філософствування.
Остання за часом наукова теорія вважається, як правило, і найбільш істинною.	Філософські концепції не застарівають, й у будь-який момент можуть бути затребувані свідомістю людини та суспільства.
Наука націлює людину на підкорення природи, на панування над нею.	Філософія спрямовує людину на повноту життя.

3. Предметне поле філософії. Коло основних філософських проблем.

У чому полягає філософський підхід до світу? Яким чином формулюються філософські проблеми? Яким чином ставить свої запитання філософія як система знань про світ?

Справа у тому, що будь-який перелік філософських проблем відзеркалює вихідну специфіку філософського знання – певним чином окреслює форму руху цього знання, і не більш того; суть філософського знання ховається за безмежною невичерпністю змісту самих філософських категорій. Філософські проблеми є своєрідним фіксатором, реєстром і класифікатором різноманітних складних філософських питань. Філософська проблема (грец. *problema* - задача) – рефлексія щодо людського буття, сповненого суперечностей, складностей, таємниць.

В історії філософії особлива увага мислителів була зосереджена на наскрізних проблемах (тих, що постійно виникають). Такою, наприклад, є проблема сутності людини (людина як проблема). Чимало проблем у філософії мають самостійне значення, незалежно від того, наскільки вони розв'язані – наприклад, проблема руху (від часів античної діалектики, сформульована як «апорії» Зенона), природа універсалій (середньовічна філософія), «антиномії» І.Канта як суперечності між твердженнями, що виключають одне одного, однак є логічно доведеними (коли розум починає аналізувати власні ідеї – можна довести, що Всесвіт не має початку у часі і не має меж у просторі, або, навпаки, довести, що світ має початок і обмежений у просторі) тощо.

Сучасні філософи наголошують на проблемному характері філософії загалом, на принциповій невичерпності філософської проблематики. Зрештою, філософія і сформувалася як теорія проблем – буття, свідомості (духу), пізнання, суспільства, культури, людини. Проблемне поле філософії надзвичайно широке. Кожний наступний етап розвитку людської історії відкриває більше проблем, ніж розв'язує.

У періоди значних політико-економічних і культурних трансформацій суспільства філософія завжди переосмислювала власні проблеми, способи їх розв'язання, й навіть типи філософування. Причина у тому, що зміст філософських проблем обумовлюється не лише глибиною знання про властивості досліджуваного об'єкта (природи, людини, свідомості, держави, економіки, демократії, менеджменту тощо), вирішальне значення для розуміння проблеми та

осмислення способів її розв'язання мають ставлення до неї людини, особливості пізнавальної ситуації, обставини (науково-теоретичні, суспільні, культурні), в яких відбуваються постановка, формулювання і розв'язання проблеми.

Філософські проблеми стосуються не просто природних чи штучно виготовлених (артефакти) об'єктів, а передусім ставлення до них людини. Не світ сам по собі, а світ як оселя людського життя є відправною точкою філософствування. «Що я можу знати?» – «На що можу сподіватися?» – «Що я маю робити?»... У цих запитаннях (сформульованих І.Кантом) відображені вічні й вищі інтереси, потреби і надії людини, її розуму та культури. А філософські поняття і проблеми утворюються у точці перетину реального й ідеального, сущого і належного, наявного і бажаного. Ці питання не можуть бути вирішені остаточно, адже кожна епоха по-новому ставить їх перед людиною. Філософську тематику безперервно живлять критичний дух допитливості, постійна внутрішня стурбованість особистості, яка відчуває й усвідомлює невідповідність своїх знань і уявлень про світ, природу, людину, культуру, техніку, освіту тощо – вимогам часу. Вічний неспокій філософських пошуків спричинює дух занепокоєння, сумнівів, незадоволення, потягу до подолання, спротиву, надії та очікування кращого, досконалішого.

Отже, філософські проблеми – є вихідною формою звертання людського розуму до світу, вихідною формою усвідомлення цього запиту. Правильно і своєчасно поставлене коректно сформульоване запитання часто-густо є важливішим, ніж сама відповідь.

Одночасно філософські проблеми зумовлені й викликами, які світ (природа, суспільство) пред'являє людству, викликами, спричиненими особливостями взаємозв'язку людства та умов його існування. "Двополюсність" філософського знання: що таке людина – що таке світ. З'ясування одного полюсу цієї формули (що таке людина) означає і можливість відповіді на інший (що таке світ).

«Пізнай самого себе», – фраза античного мудреця Хілона, викарбувана на фронтоні входу до дельфійського храму Аполлона, – визначила поступ філософської думки на всі наступні часи. Проблематика людини постає як найважливіша у філософії: «питання, що таке філософія, перетворюється на питання, що таке людина» (М.Хайдеггер).

Таким чином, проблемність філософського розуму, його здатність виявляти суперечності людського буття, таємниці і загадки людини, природи, психіки, процесу пізнання («знання про незнане») є однією з найяскравіших характеристик та суттєвим чинником інтелектуальної потужності філософії як системи знання.

Питання для самоконтролю

1. Прокоментуйте фразу давньогрецького філософа Піфагора (який першим назвав себе філософом): «філософія починається із здивування».

2. Покажіть особливості пошуку відповідей на філософські запитання у міфологічних уявленнях, у релігійних віруваннях, у наукових теоріях.

3. Покажіть особливості «вічних запитань» філософії, на відміну від, наприклад, запитань наукового пізнання.

4. Проясніть відмінності між собою різних систем знання людини про світ: філософії від міфології, релігії і науки та відмінності між ними.

5. Як ви розумієте філософію? Дайте прийнятне для вас пояснення («визначення»), що таке філософія та навіщо вона.

Рекомендована література:

1. Кремень В.Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції. Підручн. / В.Г.Кремень. – К.: Книга, 2005. – 528 с.

2. Кремень В.Г. Філософія: Логос, Софія, Розум. Підручн. / В.Г.Кремень, В.В.Ільїн. – К.: Книга, 2007. – 432 с.

3. Кримський Сергій. Запити філософських смислів / С.Б.Кримський. – К.: Парапан, 2003.

4. Кримський Сергій. Запити духовності ХХІ століття / С.Б.Кримський. – К.: Вид. Дім "КМ Академія", 2003.

5. Петрушенко В.Л. Філософія. Курс лекцій: навч. пос. / Петрушенко В.Л. – Львів: Новий Світ, 2000, 2005. – 506 с.

6. Причепій Є.М. Філософія: Підручн. / Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. – К.: Академвидав, 2009. – 592 с.

Тема 1.2 ФІЛОСОФІЯ ДАВНЬОГО СХОДУ

План лекції

1. Філософія Стародавньої Індії.
2. Філософія Стародавнього Китаю.

Основні поняття

Атман – суб'єктивна духовна сутність кожної людини, яка розуміється як індивідуальне, відчужене від буття мислення, самосвідомість.

Брахман – об'єктивний принцип буття, розуміється як тотожність мислення і буття.

Брахмани – це збірка ведичних ритуалів, яку складав і вважав своїм привілеєм найвищий прошарок індійського суспільства – брахмани (ченці, служителі культу). Брахмани містять астрономічні відомості, години проведення ритуалу, фази Місяця і його положення, в їх текстах згадуються сузір'я і планети.

Дао – це шлях речей, закон китайської філософії, який витікає з двох причин: буття і небуття.

Де – це сила, або запас дао, що існує в кожній окремій речі, тобто її природний потенціал.

Карма – закон віддяки, механізм здійснення Сансари.

Сансара – це закон буття, космічний порядок. Тільки у духовному зростанні людина має можливість здолати безкінечне коло перероджень на Землі і рушити на нові щаблі існування духу.

У-вей – важливий принцип, який нашою мовою звучить як зайва дія (дія, що не відповідає загальній ході змін).

1. Філософія Стародавньої Індії.

Канонічні джерела, провідні ідеї та напрями філософської думки Стародавньої Індії.

Вже у II тис. до н.е. на території Індії склались дрібні державні утворення. Староіндійське суспільство мало кастовий характер. Світоглядом цього суспільства була міфологія, викладена у «Ведах» – збірниках міфів. Зародки філософського мислення Індії сягають у глибоку давнину (сер. I тис. до н.е.).

Проте, варто звернути увагу на такий факт: давньо-східна та давньогрецька філософії виникають практично одночасно, але існує давня традиція починати історію філософії саме зі Сходу. Чим це можна пояснити?

По-перше, тим, що східна філософія була значно тісніше переплетена із іншими сферами життя та духовної діяльності суспільства – із міфологією, релігією, магією, певними традиціями та обрядами. Звертаючись до перших кроків давньо-східної філософської думки, ми знаходимо її у процесі формування, що дозволяє краще зрозуміти природу філософської рефлексії.

По-друге, філософська думка Стародавнього Сходу спиралась, як вже вказувалося, на деякі попередні традиційні тексти та канонічні духовні джерела, й у цьому сенсі вона сягала своїм корінням значно далі, ніж антична. Тобто, тут ми маємо можливість "зазирнути" у досить віддалені глибини людської ментальності, побачити якісь первинні зародки людської раціональності.

Відомо, що найдавнішими цивілізаціями, дослідженими сьогодні наукою, були Шумер та Стародавній Єгипет. Знайомство з їх духовною спадщиною дозволяє стверджувати, що саме тут вже були присутні деякі найперші філософеми, тобто зародки майбутніх філософських ідей та концепцій. Зокрема, у Шумері вже існувала перша відома нам універсальна класифікація світових стихій (небо, гроза, вода, земля), у відповідність яким були поставлені боги, властивості людини та характеристики держави. Окрім того, знаменитий епос про шумерського царя Гільгамеша чи не вперше із надзвичайною гостротою та емоційністю змальовує почуття людини, яка раптом просякнулася думкою про неминучість смерті. У Стародавньому Єгипті важливу роль відігравав міф про Осиріса – бога, що вмирав та воскресав, а також існували уявлення про неодномірність людського єства.

Проте, як вже було сказано, це були лише перші паростки філософської думки. Значно далі вона пішла у Стародавній Індії та Стародавньому Китаї.

Канонічним духовним джерелом Стародавньої Індії є «Веди» (з їх назвою споріднено наше слово «відати», «знати»), записані на листях пальми приблизно за 1,5 тис. років до н.е. До «Вед» входять міфи, розповіді про предків, богів, гімни, заклинання тощо. Сюди входять також і певні тлумачення давніх світоглядних уявлень. З

філософського погляду найцікавішими є тексти під назвою «Упанішади» (від слова «сидіти поруч»; мається на увазі – поруч з учителем, тобто це тексти-пояснення таємних знань, що містяться в основних текстах «Вед» – самхітах).

«Упанішади» містять:

– найдавніші версії виникнення світу, серед яких важливе значення мали: виникнення світу із яйця (ідея про самозародження всього, осмисленого як живе); виникнення світу внаслідок глибокого самозосередження (тапасу) первинного духу; виникнення світу внаслідок жертвопринесення (ідея, згідно якої народження та смерть невід’ємні одне від одного);

– трактування першооснови буття як універсального абстрактного принципу (Брахман), який ототожнюється з індивідуальною духовною сутністю людини, з її душею (атман);

– певне бачення життєвої долі людини: концепція безмежного кола перевтілень душі (сансара і закон карми);

– позитивну оцінку ролі пізнання як самозосередження на первинних сутностях світу (необхідність усвідомлення єдності Брахмана й атмана як умови "звільнення" від безмежного кола перевтілень);

– думку про можливість та умови здійснення людської свободи, яка здатна подолати космічний закон карми;

– міркування про співвідношення дії, активності людини і свободи.

Таким чином, вже у найдавніших духовних джерелах Стародавньої Індії йдеться про фундаментальні моральні ідеї, про певне осмислення становища людини у світі, про різні шляхи звільнення від кармічних законів долі, найкращим з яких є шлях дійового самовдосконалення. У цілому тут роздуми про людину превають над роздумами про зовнішній світ, а людське «Я» стає ключем до пояснення природи.

Виникненню філософських шкіл Стародавньої Індії передували впливові духовні рухи, які містили певні філософсько-світоглядні ідеї і були спрямовані на одне: на звільнення людини від нескінченних перевтілень-блукань душі і досягнення нею стану «мокші» – повного блаженства.

До таких рухів належали джайнізм, йога та буддизм.

Джайнізм (від слова «джіна» - переможець) закликав людину підпорядкувати своє життя суворим аскетичним регламентаціям. Якщо людина здатна це витримати та ще й не заподіяти шкоди жодній істоті, вона ставала переможцем карми.

Йога ставила перед людиною подібну мету, але шляхом її досягнення вважала впорядкування (це один із перекладів слова «йога»), гармонізацію фізичного, психічного та духовного станів людини. Відомо, що у цій справі йоги досягали і досягають вражаючих результатів. Значним досягненням йоги (засновник – Патанджалі) була спроба дослідити людину як систему («мікрокосмос»), що складається з чотирьох підсистем: «мінерало-людини», «рослино-людини», «тварино-людини» і «людино-людини», ідея про синтез їх у вищій підсистемі – «людино-людині». Це була одна із перших спроб філософського обґрунтування розуміння людини як саморусливої та самоорганізованої системи.

Але найважливішим з погляду розвитку філософської думки постає буддизм. За переказами, його засновником був принц Гаутама Сіддхартха з роду Шаків (563-483 рр. до н.е.). Життя Гаутами настільки оповите легендами, що про нього майже немає реальних відомостей. Більш-менш достовірним є те, що захищений з дитинства від життєвих прикрощів та негараздів, він був вражений випадково побаченими фактами людського старіння і смерті. Пройшовши через сповідання різних етичних учень, Гаутама врешті-решт сів під сандаловим деревом, давши собі слово не зрушити з місця доти, доки не знайде відповіді на основні питання життя. Тут на нього найшло просвітлення, і він став Буддою (просвітленим, знаючим), проголосивши учням чотири основні («діамантові») істини.

Людина, яка здатна пройти вказаним шляхом, стає Буддою і досягає стану «нірвани» – повного припинення будь-яких хвилювань та розчинення у невимовній початковій тиші світу.

Основні істини, проголошені Гаутамою Сіддхартхою:

- життя – це страждання (народження, хвороба, старість тощо);
- причиною страждань є бажання і жага життя;
- припинення страждань можливе лише шляхом подолання жаги життя;
- шлях до позбавлення страждань є восьмиразовим (правильне судження, правильне рішення, правильна мова, правильне

устремління, правильне життя, правильна увага, правильне зосередження, правильний шлях у житті).

Буддизм створив оригінальне трактування світобудови. Реальність, доступна чуттєвому спогляданню, є несправжньою, ілюзорною. Насправді існують лише енергетичні "точки", згущення під назвою «дхарми». Вони перебувають у збудженому, динамічному стані і тому вступають між собою в з'єднання та переплетення. Уся навколишня реальність, як і людина, постає певними вузликами енергетичних зв'язків дхарм. Людина може свідомими зусиллями розв'язати їх сплетіння і випустити дхарми у вільний стан. Це і буде нірвана. Іноді нірвану описують так: у суцільній темряві на поверхні океану плаває лампа з вогником, що ледве освітлює невеличку частину простору. Олія у лампі поступово вигорєє, і вогник згасає. Коли він згасне остаточно, ніхто не зможе сказати де небо, де вода, а де лампа. Все розчиниться у всьому.

Серед філософських шкіл Стародавньої Індії провідне місце належало школі санкх'я (обчислення, точне знання), засновником якої вважають Капілу (VII ст. до н.е.). На першому плані у судженнях школи – питання про вихідні сутності світу, з яких складається світобудова та на які повинна орієнтуватися людина у своїх діях. Таких сутностей дві:

- «пракріті», або «прадхана» (природа);
- та «пуруша» (свідомість, споглядання).

Обидві ці сутності вічні, але породжують світ лише у взаємодії, оскільки ніби складають разом свої можливості і переваги. Зв'язок між «пракріті» та «пурушею» нагадує союз сліпого та кульгавого: «перший несе на спині другого, а той вказував йому дорогу; так само пуруша (чиста душа) не здатен діяти сам по собі, а нібито втягується в активність матерії (пракріті), залишаючись насправді зовсім не порушеним нею». Зв'язок пракріті та пуруші призводить до виявлення їх якостей: маси (тамас), енергії (раджас) та прояснення (саттва). Останні породжують п'ять світових стихій (або елементів): вогонь, повітря, воду, землю та ефір. Але у союзі пракріті та пуруші останній виявляється могутнішим. Проявляючись у людському «Я», пуруша спрямовує його до самозаглиблення та подолання карми.

Школу чарвака-локаята (засновник Бріхаспати, VII-VI ст. до н.е.) відносять до натуралістичних: її прихильники вважають, що «не

існує ні бога, ні визволення (від карми), ні дхарми, ні недхарми, а також: немає винагороди за благочинне життя...». Представники школи визнавали існування лише того, що можна сприйняти чуттям («лока»), а все існуюче вважали лише поєднанням 4-х елементів: землі, води, повітря та вогню. Поєднанням зазначених елементів вони пояснювали людину з її якостями, навіть – людську душу: «як від змішування частин напоїв виникає сила сп'яніння, так із поєднанням землі та інших елементів виникають тіло і "Я" (атмата)». Зі смертю людини елементи роз'єднуються і зникає те, що називають душею. Отже, потойбічних світу і життя не існує. Слід насолоджуватись єдиним – земним життям. Але найбільшою насолодою деякі представники черваки-локаяти вважали вміння уникати страждань.

Питання логіки та пізнання перебували у центрі уваги школи ньяя (засновник Готама, III ст. до н.е.). Тут докладно розглядали основи та засоби пізнання, форми умовиводів, ознаки достовірності знань та ін. Засоби пізнання поділяли на чотири види: сприйняття, виведення, аналогія та усне свідчення.

Деякі твердження школи вайшешіка (засновник Канада, VI-V ст. до н.е.) дають підстави вважати її школою своєрідного атомізму: «щодо особливостей: воістину вони – одиничні, і визначаються як те, що лежить в основі субстанцій».

Отже, філософські школи та духовні рухи Стародавньої Індії мали у колі своїх міркувань найважливіші світоглядні проблеми: початок буття, будова світу, особливості людини, роль і зміст людського пізнання. Водночас досить очевидно, що превалює у цій проблематиці пошук шляхів людського звільнення від неблаганних імперативів життя, хоча звільнення це розуміли значною мірою як подолання людської окремішності та індивідуального протистояння загальному.

2. Філософія Стародавнього Китаю.

Канонічні джерела, провідні ідеї та напрями філософії Стародавнього Китаю.

Духовним каноном життя Стародавнього Китаю є так зване «П'ятикнижжя» («У-цзінь»).

У «П'ятикнижжі» в образно-міфологічній формі подано найфундаментальніші складники давньо-китайського світобачення.

В одній із версій, що мала важливе значення для китайської культури, світ утворив першопредок Пань-Гу, який, розколовши первинне яйце, відділив Небо від Землі. На Небі запанували ідеальні закони буття, на Землі навпаки – панують стихійність і випадковість. Китайська держава – це «Серединне царство», тобто людина і держава поєднують у собі властивості як Неба, так і Землі. Тому перед людиною відкривається можливість вибору між двома відмінними типами поведінки.

Все на світі є результатом взаємодії двох протилежних початків буття – Інь і Ян. Інь уособлює темний, вологий, пасивний (жіночий) початок буття, а Ян – світлий, сухий, активний (чоловічий). Внаслідок взаємодії Інь та Ян утворюють п'ять світових стихій: вогонь, воду, землю, дерево та метал. Може здатися, що перелік названих стихій не відповідає єдиному вихідному принципові їх виділення, але у такому разі засоби людської дії – дерево та метал – вписано у світові процеси, а це означає, що людину розглядають як органічну частину Космосу.

Давньо-китайська філософія порівняно з давньо-індійською виглядає стрункішою, деталізованішою (аж до нумерології та побудови вичерпних систем комбінаторики подвійних символічних елементів світобудови) та більше зануреною у глибину суперечливого, парадоксального мислення.

Серед усіх філософських шкіл Стародавнього Китаю (а таких давні джерела налічували до ста, хоча конкретно називали лише шість) найважливішими були дві, до розгляду ідей яких ми і звернемося.

Конфуціанство заснував Кон-Фу-цзи, або Конфуцій (551-479 рр. до н.е.). Це була школа соціально-етичного спрямування, тобто на першому плані тут – проблеми людських стосунків та норм людської поведінки. Конфуцієві приписують визначення людини як істоти, яка у своїх діях керується внутрішніми мотивами. Водночас вирішальну роль у людському житті відіграє закон (або повеління) Неба. Людина повинна навчитися сприймати й розуміти цей закон і вибудувувати свою поведінку відповідно до волі Неба. Якщо людина спроможна це робити, вона постає як «шляхетна» – цзюнь-цзи, тобто така, у душі якої діє добродетель («де»): «Небо породило у мені де».

Отже, шляхетна людина у своїх діях внутрішніми чинниками має певні життєві принципи, серед яких обов'язковими є: «жень» – людинолюбство; «сяо» – повага до батьків (старших); «лі» –

виконання ритуалів. Виконання ритуалів передбачало дотримання обов'язкових норм та правил спілкування як між окремими людьми, так і в межах суспільних відносин.

Шляхетній людині протистоїть низька людина, яка не має внутрішніх переконань, а діє під впливом юрби або безпосередніх життєвих потреб: «Шляхетний муж: дбає про обов'язок, а низька людина про зиск». На запитання, чи можна одним лише реченням виразити правило, якого треба дотримуватися усе життя, – Конфуцій відповів: «Людино! Чого не бажаєш собі, того не роби й іншому».

Велику увагу Конфуцій приділяв проблемам суспільного та державного життя.

Держава і сім'я в аспекті взаємин між людьми були для нього неподільні. А вихідним принципом організації суспільного життя він вважав шанування традицій: «Той, хто повторює старе і довідується про нове, може бути проводирем». І про себе він казав: «Я наслідую старовину, а не вигадую, вірю у старовину та полюблюю її». Найпершою умовою щасливого життя у державі Конфуцій вважав дотримання принципу «виправлення імен»: «Правитель завжди буде правителем, слуга – слугою, батько – батьком, а син – сином». Сьогодні ми могли б передати цей принцип висловом: кожен повинен займатися тією справою, для якої його призначила суспільна роль. Порушення цього принципу, за Конфуцієм, веде до безладдя.

У VII ст. до н.е. вчення Конфуція було канонізоване й донині відіграє важливу роль у духовній культурі Китаю.

Іншу важливу школу Стародавнього Китаю – даосизм – заснував Лао-Цзи (VI-V ст. до н.е.) – майже легендарна особа, бо про нього немає достовірних відомостей. У цій школі на першому плані стояли ідеї світобудови; людину з її діями виведено із космічних законів. Вихідне поняття школи «дао» (звідси і назва школи) не має однозначного визначення. У трактаті «Дао-де-дзин» його пояснено так: «Дао, яке можна виразити словами, не є стале дао, ім'я, яке можна назвати, не є стале ім'я. Лише те, що не має імені, може бути початком неба і землі... Дао породжує єдине. Єдине породжує два початки: Інь і Ян. Двоє породжують третє. Третє породжує усе, що існує...».

Зазвичай ці рядки коментують так: під «дао» розуміється єдиний і універсальний початок буття. Якщо це так, то саме «дао» не може мати ніякого визначення, адже визначення є лише там, де є межа і відмінність. Якщо є межа, то «дао» буде обмеженим і не зможе

породжувати все без винятку; якщо є відмінність, то «дао» буде змінним і втратить якість універсального єдиного. Тому «перше дао» є єдність Інь та Ян. Інь та Ян – два протилежні початки всього, що існує. Інь уособлює собою страждальне, пасивне, вологе, темне – загалом жіноче начало. Ян, відповідно, – активне, ділове, сухе, світле, тобто чоловіче начало. Їх об'єднання дає частку «ці» – щось на зразок атома. Якщо у ній переважає Інь, вона зветься інь-ці, якщо Ян – ян-ці. Взаємодія інь-ці та янь-ці утворює уже згадані п'ять стихій: вогонь, воду, землю, дерево та метал. Названі елементи, або стихії, утворюють усе існуюче.

Але на цьому визначення «дао» не закінчено. Його тлумачать також – як універсальний закон світобудови, як людську долю і, нарешті, як закон правильного мислення (або правильної свідомості). Тобто «дао» пронизує собою все, що існує, знаходячи, врешті, своє виявлення у правильному спрямуванні думки. Тому саме слово «дао» передається ієрогліфом, що поєднує шлях та голову людини.

Конкретні виявлення «дао» у речах та процесах позначають як «де», яке, як уже було згадано, у людській поведінці постає у вигляді добродетності.

Життєве завдання людини-осягнути «дао» (своє і космічне) і йти за ним. Із вихідного розуміння «дао» впливає також даоський *принцип недіяння* як першої якості мудреця: «Не виходячи за браму, можна знати про справи Піднебесної. Не виходячи з вікна, можна бачити природне дао. Чим далі йдеш, тим менше пізнаєш. Тому велемудрий (мудрець) не шукає знань, але пізнає усе; не виставляє себе на оглядання, але всім відомий; не діє, але досягає успіху».

У державних справах Лао-Цзи також віддавав перевагу зменшенню активності. Він вважав, що маленькі держави із нечисленним та недійовим населенням житимуть стабільним, урівноваженим життям. Просвітництво та виконання ритуалів Лао-Цзи вважав ознаками розбрату, незадоволення і занепаду держав.

Звідси впливає мотив протистояння даосизму та конфуціанства в культурній історії Китаю. Але ці великі школи радше розвивали свої ідеї як взаємовпливами, так і своїми дискусіями.

Крім конфуціанства і даосизму у філософії Китаю існували й інші течії – *моїсти*, *легісти* (законники), *натурфілософи* та ін. Вони значно відрізнялись у поглядах на суспільство і суспільні відносини,

але поняття дао, жень, лі, протилежні часточки ян та інь посідають значне місце і в цих вченнях.

Всі інші філософські школи Стародавнього Китаю у своєму змісті так чи інакше відбивали ідеї і світоглядну спрямованість даосизму та конфуціанства.

Отже, давньо-китайська філософія розробила цілу низку впливових філософських ідей та запровадила у пізнання та мислення важливі філософські поняття; у цілому вони дозволяли осмислювати людину в її єдності із засадами та універсальними законами світу, а також орієнтували людину у сфері суспільно-політичного життя.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть та охарактеризуйте основні школи староіндійської філософії.
2. Як пов'язані Сансара і Карма?
3. Охарактеризуйте уявлення про буття (людини, світу) у даосизмі.
4. Назвіть найнебезпечнішу для людини ідею моїзму.
5. Назвіть особливості Східного філософствування.

Рекомендована література:

1. Бондаревич І.М. Філософія: діалог мислителів, епох, цивілізацій / І.М. Бондаревич. – Запоріжжя, ЗНТУ, 2012. – 252 с.
2. Пазенок В.С. Філософія: навч. посіб. / В.С. Пазенок. – К.: Академвидав, 2008. – 280 с. (Серія «Альма-матер»).
3. Причепій Є.М. Філософія: підручник / Є.М. Причепій, А.М.Черній, Л.А. Чекаль. – К.: Академвидав, 2009. – 592 с. (Серія «Альма-матер»).
4. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн. – К: Книга, 2005. – 528 с.
5. Філософія: навч посіб. / Л.В. Губерський, І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко та ін.; [за ред. І. Ф. Надольного] – 6-те вид., виправ. і доп. – К.: Вікар, 2006. – 455 с.
6. Бібліотека ім. В.Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>.

Тема 1.3 ФІЛОСОФІЯ ЕПОХИ АНТИЧНОСТІ

План лекції

1. Походження, передумови та причинні основи давньогрецької філософії.
2. Загальна характеристика і порівняльний аналіз філософських шкіл натурфілософського періоду (Мілетська школа, Піфагорійська спілка, Єфеська школа, Елейська школа, Атомісти).
3. Класична антична філософія. Сократ, Платон, Аристотель.

Основні поняття

Буття – вихідна філософська характеристика існування, про яке можна лише сказати, що воно є.

Ідея – форма збагнення в думці явищ об'єктивної реальності, що включає свідомість мети і проєкції подальшого пізнання і практичного перетворення світу.

Матерія – це безконечна безліч всіх об'єктів, що існують в світі, і систем, субстрат будь-яких властивостей, зв'язків, стосунків і форм руху.

Хаос – першопричина світу.

Космос – упорядкована єдність світу.

Душа – прообраз світу, його першореальність; активний початок, що пов'язує матерію та ідею на рівні творчості Космосу.

Субстанція – це сутність будь-чого; те, що існує незмінно і має причину у собі.

1. Походження, передумови та причинні основи давньогрецької філософії.

Антична філософія – це філософська традиція, що розвивалася у грецькому та римському світах і вважається фундаментом усієї західної філософської думки. Та різкість, різка перервність, з якою філософська раціональність греків відокремлюється від міфології, створює враження її безумовного виникнення й мимоволі асоціюється з благодаттю, яка невідомо звідки зійшла на еллінську народність. Невипадково це здавна позначається терміном, покликаним

наголосити на незбагненності цього явища, що отримало назву "грецьке диво".

Виділяються наступні передумови та причинні основи давньогрецької філософії:

– демократична державність, регульована єдиним для усіх законом і пов'язана рівносильним правом всіх вільних громадян виявляти свою ініціативу в усіх галузях життєдіяльності і обіймати будь-які управлінські посади виробило мистецтво діалектичної аргументації, виведену з практики судочинства та політичної боротьби;

– греки того часу не мали священних книг, плодів божественного одкровення; як наслідок цього вони не мали непорушної догматики; а відсутність догм та їх зберігачів створювали сприятливі умови для свободи філософської думки.

Отже, у потрібний час, у потрібну годину на заміну міфологічному історичному типу світогляду прийшов філософський світогляд, як комплексний інтегрований вид знання: і наука, і ідеологія, і гуманітарне знання, і мистецтво, і трансценденція, і любов до мудрості, – узяті разом (див. рис. 1).

Рисунок 1. Філософія як комплексний інтегрований вид знання

2. Загальна характеристика і порівняльний аналіз філософських шкіл. натурфілософського періоду (Мілетська школа, Піфагорійська спілка, Ефеська школа, Елейська школа, Атомісти).

Кожна із філософських шкіл даного періоду присвятила увагу пошуку універсального начала (архе) – єдиної субстанція, з якої виникає все існуюче (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Філософські школи	Універсальне начало (архе)
Мілетська школа	Фізична субстанція вода (Фалес, Анаксимен); Абстрактна субстанція апейрон (Анаксимандр)
Ефеська школа	Фізична субстанція вогонь (Геракліт)
Піфагорійська спілка	Математична числова субстанція (Піфагор та його спілка)
Елейська школа	Субстанція філософська (Парменід, Зенон Елейський)
Атомісти	Субстанція атомарна (Левкіпп, Демокріт)

Більш конкретно зупинимося на кожній із філософських шкіл Натурфілософського періоду.

Мілетська школа – це перша філософська школа в історії європейської думки, яка започаткувала натурфілософський напрям як спробу пояснити світ через природні причини, а не через міфологію. Мислителі цієї школи підняли питання, звідкіля усе виникає та у що усе повертається. Тобто на першому місці у них стоїть питання про сутність світу. Мислителі шукали початок походження та мінливості усіх речей. Першооснову вони розуміли не як мертву матерію, а як речовину, яка жива в цілому і в частинах, яка має душу та рух. Головна відмінність між ідеями Фалеса, Анаксимандра і Анаксимена полягає у виборі та трактуванні архе (першопричини, першоречовини) (див. Табл. 2):

Таблиця 2.

Мілетська школа	(Архе)	Характеристика
Фалес	вода	Певний матеріальний початок, основа переходу матерії з одного стану в інший і має не тільки особливість речовинності, а й формування, виникнення, становлення і збереження потенції подальшого розвитку. Земля – це диск на воді, над нею виникає Небесна сфера (див. рис. 2).
Анаксимандр	апейрон	Нескінченна невизначена абстрактна матерія, з неї все виникає і до неї все повертається. Спочатку з апейрону виділяється тепле та холодне, виникає волога. З неї на перетині простору та часу виникає Земля, повітря та вогненна куля, яка охоплює Землю. З води виникає все живе, зокрема, й людина (див. рис. 3).
Анаксимен	повітря	Єдина матеріальна першооснова, здатна пояснити процес виникнення речей через розрідження (перетворюється на вогонь) та згущення (перетворюється на вітер, хмари, воду, землю). Матерія, вогонь, дихання, а із них і усі речі виникли із повітря (див. рис. 4).

Рисунок 2. Трактуювання проблематики архе Фалесом

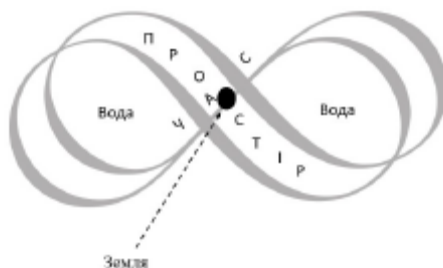

Рисунок 3. Тракткування проблематики архе Анаксимандром

Рисунок 4. Тракткування проблематики архе Анаксименом

Незважаючи на відмінності у виборі архе, ці три філософи мають спільні основоположні риси, характерні для ранньої античної філософії:

– пошук архе – всі прагнули знайти єдине, матеріальне, вічне джерело всього сущого, що було їх відходом від міфологічного пояснення світу;

– гілозоїзм – вони вважали матерію живою і здатною до саморуху та саморозвитку; першооснова є не лише речовиною, але й силою, що породжує світ;

– космоцентризм – фокус їх думки був зосереджений на природі (фізис) та влаштуванні Космосу.

На відміну від мілетців, у яких архе виступає як онтологічний субстрат, як *речовина* (субстанція), в Ефеській школі, а саме у Геракліта, архе розглядається як онтологічний *процес*, не просто як *речовина*, а як *процес*, як *закон* існування світу: вічний рух, зміна, становлення та перетворення. Немає нічого постійного, крім зміни. Джерело змін у мілетців – це внутрішня властивість архе (гілозоїзм) або фізичний процес (згущення/розрідження у Анаксимена). Джерело змін у Геракліта – це боротьба та єдність протилежностей: війна (полемос) – батько усього, а гармонія виникає із суперечностей.

У мілетців основні положення про закон світу більше тяжіють до матеріалізму та фізичного пояснення. А у представника Ефеської школи Геракліта Логос (Закон) вічний, об'єктивний закон, що керує всіма змінами і єдністю. Вогонь у Геракліта – це не просто першооснова світу і основний елемент всіх речей, вогонь розумний, він завжди живий й є причиною керування всім, а те, що всім керує через все – це Логос, тобто розум, і він теж стався з вогню. А вогонь тотожний Богові. Логос – це діалектичний закон Всесвіту. Він змушує кожну річ бути, жити, рухатись, змінюватись. Логос і вогонь – це різні аспекти всього суцього. Вогонь виражає якісну та мінливу сторону існуючого, а розумна необхідність всього суцього – це Логос.

Іншою видатною філософською школою натурфілософського періоду є піфагорійська. Вважається, що Піфагор нічого не писав. Слід зазначити, що філософія Піфагора несе у собі печатку єгипетсько-жрецького знання. Піфагор пробув у Єгипті 22 роки, пройшов курс повної посвяти, був допущений до таємниць містерій. А обов'язковою умовою посвяти була вимога нічого не записувати, нічого не розголошувати непосвяченим, але розповсюджувати отримане вчення було обов'язком, що й робив Піфагор, повернувшись на батьківщину і створивши Піфагорейську спілку. Першим піфагорійцем, який опублікував твори Піфагора, був Філолай, вже сучасник Сократа, який порушив заборону про нерозголошення через своє скрутне матеріальне становище. Після нього було оприлюднено ще 3 книги. Таким чином, до нас і дійшло вчення Піфагора.

Основні філософські погляди Піфагора зводились до того, що число – початок всіх початків, причина їх зміни та різних станів. Одиниця – загальна основа всіх чисел, це вічність, любов, структура, симфонія, істина, сила із Центру Всесвіту, що контролює джерело думки, причина всього. З чисел народжуються крапки, з крапок – лінії,

з ліній – фігури, з плоских фігур об'ємні, з об'ємних – чуттєво сприйняті речі, а із них – чотири основи: вогонь, вода, земля, повітря. З цих чотирьох основ, у результаті їх перемішування, виникає все, у тому числі і світ одухотворений, розумний. Душа безсмертна. Її елементи – розум і пристрасть. Душа через гріхи змушена втілюватися в різні тілесні істоти, щоб спокутувати свою провину. Мета життя – звільнення душі. Шлях очищення – переважно через заняття наукою. Кінцева мета – повернення до життя серед богів. Вони – учні та послідовники Бога. Поєднатися з божественним можна лише шляхом пізнання, що насправді є найвище очищення. Музика – це засіб очищення, що переводиться в числові співвідношення. Бог – це цифра Сім, коли вона щось породжує, вона перетворюється на цифру Десять. Буття утворене з Десяти Пар Протилежностей (обмежене/необмежене, парне/непарне, єдине/множинне, пряме/криве тощо), які гармонізуються завдяки Числу. Світ є поєднання протилежностей, виражених у числових пропорціях.

Принципово різними у порівнянні з піфагореїзмом були погляди на першооснову світу і його рух у представників Елейської школи. До того ж вона є критичною відповіддю на мобілізм Геракліта та множинність мілетців. Еліоти основним принципом буття вважали Єдине, вічне, нерухоме, незмінне, неподільне. Піфагорейському дуалізму (Порядок і Хаос, Парне і Непарне) Елейська школа протиставила радикальний монізм, згідно якого існує лише одне істинне Буття, а множинність, рух і змінювання є ілюзією. Логічні докази (Апорії Зенона) для захисту ідеї про нерухоме та єдине Буття були спрямовані проти вчення Геракліта про те, що буття рухливе та мінливе. Апорія «Дихотомія» – один із найвідоміших парадоксів руху, створений Зеноном Елейським. Зенон стверджує: щоб тіло пододало будь-яку кінцеву відстань, воно спочатку має пройти половину цієї відстані, щоб подолати решту відстані, воно знову має пройти половину того, що залишилося і так далі до нескінченності. Для подолання кінцевої відстані необхідно здійснити нескінченну кількість послідовних кроків. Оскільки неможливо виконати нескінченну кількість дій за кінцевий (скінченний) час, то рух не може бути завершений, і тіло ніколи не досягне мети. Головний філософський сенс «Дихотомії» полягає не у запереченні фізичного руху як такого (адже ми бачимо, що рух існує), а у виявленні протиріччя між логікою (мисленням) і чуттєвим досвідом при спробі

осягнути нескінченність у поняттях. Зенон вперше в історії філософії чітко заявив про проблему співвідношення кінцевого (кінцевий шлях) і нескінченного (нескінченна кількість кроків), а також протиріччя між безперервністю (простір і час) та дискретністю (поділ на частини). Він показав, що спроба описати рух за допомогою нескінченної подільності призводить до логічної безвиході. Апорія «Дихотомія» стала глибоким філософським дослідженням границь людського мислення при описі фізичної реальності. Цією апорією та іншими своїми апоріями Зенон доводив не відсутність руху, а лише те, що він немислимий сам по собі, поза ідеєю про єдність буття, простору і часу, їх вічність і нескінченність. Єдине буття протистоїть чуттєвому світу і доступно лише логічному мисленню. Зенон не сумнівався, що почуттями ми сприймаємо рух. Він вважав лише, що отримати справжнє знання у вигляді чуттєвого сприйняття неможливо. Зенон формулює свої апорії для того, щоб показати, що ми не можемо мислити рух, якщо розуміємо простір як те, що складається з окремих один від одного частин, а час – як стан із відокремлених один від одного моментів.

Перетворила натурфілософію з метафізики стихій на раціональне, механістичне і, по суті, наукове пояснення світу Атомарна школа Левкіппа і Демокріта. Вони намагалися пояснити людину та світ природними законами руху атомів, виключаючи втручання надприродних сил зовсім. Атомарна концепція Демокріта ґрунтується на двох вічних і незмінних началах: Атомах (Буття) і Порожнечі (Небуття). Він запропонував перше чисто механістичне пояснення світу. Замість міфологічних чи теологічних сил, він пояснив виникнення, зміну та руйнування всіх речей через рух, зіткнення та зчеплення неподільних частинок (атомів) у порожнечі. Демокріт був основоположником механістичного детермінізму. Він стверджував: «Ніщо не виникає безпричинно, а все виникає на якійсь підставі і в силу необхідності». Згідно Демокріту, різноманіття предметів виникає внаслідок з'єднання, роз'єднання та перегрупування атомів, які стикаються в Порожнечі, як у гігантському вихорі. Якості речей (твердість, колір) залежать від форми, порядку та положення атомів, що їх складають. У його світі все підпорядковано суворим фізичним законам. Він чітко розділив світ на Об'єктивне і Суб'єктивне. Об'єктивне (первинні якості): атоми, їх форма, розмір і рух. Це існує "насправді". Суб'єктивне (вторинні якості): колір, смак,

запах. Це існує "за звичаєм" (лише в нашому сприйнятті). Цим він заклав основи для розрізнення об'єкта і суб'єкта, яке пізніше розвивали Галілей, Локк та інші. Головний внесок Демокріта полягає у тому, що він пояснив складність світу і його зміни через просте кількісне перегрупування незмінних матеріальних частинок, вивівши за дужки будь-які метафізичні чи божественні пояснення.

Порівняльний аналіз п'ятих шкіл досократівського періоду демонструє фундаментальну еволюцію думки: від пошуку єдиної матеріальної першооснови до фіксації на русі/спокої і, зрештою, до спроби синтезу цих протилежностей через концепцію атомів і порожнечі (див. Табл. 3).

Таблиця 3. Узагальнююча порівняльна характеристика філософських шкіл досократівського періоду

Критерій	Мілетська школа	Ефеська школа	Піфагорейська спілка	Елейська школа	Атомізм
Архе	Єдина матеріальна Стихія (Вода, Апейрон, Повітря)	Вогонь (символ вічного становлення)	Число (ідеальний, нематеріальний Порядок)	Єдине, вічне, нерухоме Буття	Атоми (неподільне, вічне, повне Буття) і Порожнеча (небуття/-простір)
Реальність	Субстанція, що має внутрішню життєву силу (гілозоїзм)	Вічний потік змін і боротьба протилежностей	Структура, Гармонія, виражені математичними законами	Незмінне, ідеальне Єдине, осягне лише розумом	Множина матеріальних частинок, що рухаються у порожнечі
Рух	Рух – це трансформація архе	Рух – це трансформація архе	Рух підпорядкований числовим пропорціям	Рух є ілюзією, він логічно неможливий	Рух атомів у порожнечі є основою виникнення та загибелі речей

Продовження Таблиці 3.

Метод пізнання	Емпіричні методи: спостереження та узагальнення	Розум (Логос), що досягає єдність протиріч	Математика та чистий розрахунок	Суто раціональні методи, відкидання емпіричних	Суто раціональні методи, відкидання емпіричних
----------------	---	--	---------------------------------	--	--

Класична антична філософія. Сократ, Платон, Аристотель.

Антична філософія класичного періоду (V-IV ст. до н.е.), представниками якої є Сократ, Платон і Аристотель, стала найвищою точкою розвитку давньогрецької думки. Саме вона заклала фундаментальні основи всієї західної філософської традиції.

Основні риси античної філософії класичного періоду:

- єдність філософії і науки – античні мислителі одночасно були філософами, математиками, астрономами, медиками;
- етична спрямованість – філософія є не лише знанням, а способом життя;
- діалогічність мислення – розквіт мистецтва діалогу, полеміки, аргументації.

Основна проблематика класичного періоду античної філософії - це природа пізнання і істини; сенс людського життя, добродесність, щастя; проблема душі і безсмертя; ідеальна держава і справедливість. Як бачимо, в класичний період античної філософії здійснився перехід від космологічних питань (пошуку першооснови світу) до проблеми людини, її сутності, моралі та місця у суспільстві. Вперше були розроблені систематичні філософські концепції (Платон та Аристотель), що охоплювали онтологію (вчення про буття), гносеологію (теорію пізнання), етику, політику та естетику. Відбулося формування філософської термінології: введені та осмислені ключові філософські поняття, які використовуються досі: "Ідея", "Буття", "Сутність", "Форма", "Матерія", "Ейдос", "Категорія" тощо. Була створена Аристотелем перша формальна система логіки, що стала універсальним інструментом раціонального пізнання на два тисячоліття.

Платон (об'єктивний ідеалізм) створив Теорію ідей (Ейдосів), згідно якої істинне, вічне й незмінне Буття існує у світі ідеальних

сутностей, а чуттєвий світ є лише їхньою недосконалою тінню. Пізнання – це пригадування (анамнезис) душею тих Ідей, які вона споглядала до вселення у тіло.

Аристотель (системний реалізм) критикував Платона. Вважав, що істинна сутність (форма) не може існувати окремо від матерії. Буття – це єдність форми (актуалізації, сутності) і матерії (потенції). Аристотель ввів поняття "першодвигун" як джерело всякого руху і кінцеву мету існування (телеологія).

Таблиця 4. Порівняльний аналіз філософії Сократа, Платона і Аристотеля

Критерії	Сократ	Платон	Аристотель
Головне питання	Етика та Пізнання	Метафізика та Гносеологія	Систематика та Логіка:
Метод	Діалог (Маевтика) та Іронія. Пошук універсальних визначень (індукція).	Діалектика (сходження від чуттєвого до Ідей)	Логічний аналіз, Емпіричне спостереження та систематична класифікація.
Центральна ідея	Інтелектуалізм: Чеснота є знання. Ніхто не чинить зла добровільно	Світ – це лише тінь справжньої, ідеальної реальності	Всі речі є єдністю форми і матерії
Вчення про Буття			
Реальність	Зосереджений на внутрішній реальності людини (душа, етика). Не залишив космології	Дуалізм (дві реальності): 1) Світ Ідей (справжнє, вічне Буття) і 2) Світ речей	Монізм (єдина реальність): Форма (ейдос) не існує окремо від Матерії, а міститься в самій речі як її сутність
Загальні універсалії	Це поняття (дефініції) чеснот, знайдені шляхом діалогу	Це самостійні, ідеальні, об'єктивні сутності (Ідей), що існують поза простором і часом	Це Форма (сутність), яка існує у самій конкретній речі. Універсалії – це внутрішня структура речі

Продовження Таблиці 4.

Етика та політика			
Щастя	Досягається через знання і самопізнання ("Пізнай самого себе")	Досягається через споглядання Ідей та гармонію трьох частин душі	Досягається через діяльність згідно з чеснотою та практичний розум (золота середина)
Держава	Не залишив систематичної політичної теорії, але його непокора несправедливому рішенню суду стала етичним актом	Ідеальна Держава (Утопія), керована Філософами-правителями (ті, хто пізнав Ідеї)	Реалістична Держава (Політія), як найкраща форма серед реальних. Людина – це «політична тварина» (zōon politikon), яка може реалізуватися лише у полісі

Як бачимо, в цілому в класичний період у представників античної філософії простежується і як певна спадкоємність філософських ідей, і як їх розрив. Спадкоємність у Сократа і Платона проявляється у тому, що Платон взяв за основу сократівський пошук універсальних понять (визначень чеснот) і перетворив їх на об'єктивні, трансцендентні Ідеї. А розрив філософських ідей проявився у Платона і Аристотеля, коли Аристотель критикував Платона за «подвоєння світу» (відокремлення Ідей від речей). Аристотель «повернув» Ідеї на Землю, стверджуючи, що Форма є не в іншому світі, а в самій речі. Це перетворило платонівський ідеалізм на аристотелівський реалізм.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть значення термінів «Архе», «Фізис», «Космос» в Досократівський період.
2. Яка була головна мета апорій Зенона Елейського?
3. Що є буття і Небуття, згідно Демокріта?
4. Що є істинним Буттям у Платона?
5. Як досягти щастя, згідно Сократа?

Рекомендована література:

1. Буслинський, В.А. Історія філософії: навч. посіб. – Львів.: Новий Світ, 2011. – 220 с.
2. Рассел Б. Історія філософії. – Харків: Фоліо, 2024. – 864 с.
3. Сошніков, А.О. Історія філософії: Навч. посіб. – Харків: Майдан, 2016. – 162 с.
4. Умберто Еко, Рікардо Федріга. Історія філософії. Античність та Середньовіччя. – Харків: Фоліо, 2024. – 560 с.
5. Хрестоматія з історії європейської філософії: навч. посіб. / [За заг. ред. В.Л. Петрушенка]. – Львів: Новий Світ-2000, 2013. – 572 с.

Тема 1.4 ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ

План лекції

1. Загальна характеристика та основні ідеї філософії Нового часу.
2. Філософія Просвітництва.
3. Німецька класична філософія.

Основні поняття

Дедукція – це спосіб міркування і метод дослідження, що дозволяє, навпаки, перейти від загального до частки, від загального положення до одиничних фактів або виведення одного положення на основі інших, з яких воно з необхідністю випливає.

Емпіризм – напрям у філософії, що визнає чуттєвий досвід джерелом знань і стверджує, що всі знання ґрунтуються на досвіді. Протистоїть раціоналізму та містицизму. При цьому, інша пізнавальна здатність людини (розум) розглядається в емпіризмі тільки як сполучення і перекомпонування того матеріалу, що даний людині у досвіді, а також як здатність, що у принципі нічого не додає до змісту людського знання.

Індукція – це форма мислення, за допомогою якої думка наводиться на будь-яке загальне правило, загальне положення, властиве всім одиничним предметам будь-якого класу.

Механіцизм – напрям у філософії XVI-XVIII ст., що зводив усю багатогранність світу до механічного руху однорідних часток матерії,

а складні закономірності розвитку – до найпростіших законів механіки.

Пантеїзм – філософська доктрина, яка стверджує, що всесвіт є ідентичним з Богом; редукція Бога до всевіту або всевіту до Бога. Іншими словами, пантеїзм це вірування чи вчення, яке представляє природний світ, включаючи людину, частиною божества.

Раціоналізм – філософська точка зору, яка наголошує першість і компетентність розуму (логічного ходу міркування) в пошуках правди. В історії філософії раціоналізм протиставляється емпіризму – філософській установці, яка кладе в основу пошуків істини досвід.

1. Загальна характеристика та основні ідеї філософії Нового часу.

Філософією Нового часу позначають період в історії філософії, що хронологічно пов'язується з періодом початку XVI - кінцем XIX ст. Проте, хронологічний чинник не є визначним щодо вирішення цього періоду з-поміж інших. Вагомість виокремлення цього періоду ґрунтується на своєрідності філософської проблематики (зародження принципової зміни парадигми філософування) та засобів її вирішення.

Зміна парадигми філософських досліджень зі старих на нові найперше стосувалася переосмислення значення фізичної природи у системі філософських уявлень про світ та світобудову.

Предметом «нової» філософії стає дійсність, в якій фізична природа відігравала не підрядну, а самочинну роль. Заслуга Ф.Бекона у тому, що він вперше наважився, по-перше, розглядати людське знання як систему знань, а, по-друге, розглядати цю систему знань як знання про систему природи. Саме цим визнавалося не підрядне, а самочинне значення фізичної природи. Вона ставала джерелом набуття нових знань універсального характеру, відновлювала пошукову функцію філософії.

Пошуки нового знання ознаменувалися пошуками нового засобу, або методів, пізнання, які б були позбавлені вад попередніх методів та давали змогу досягнути нові горизонти філософських досліджень. Так, Ф.Бекон, на противагу всьому змісту «Органону» Аристотеля, пропонує зміст власного «Нового Органону», який зовсім не нагадує метод давньогрецького філософа. Узагальнена картина розроблених на теренах нової філософії методів представлена

чотирькома методами, які вичерпують концептуальне поле теоретико-пізнавальних досліджень.

– *емпіричний*, розроблений Ф.Беконем, набув остаточного завершення у філософії Дж.Локка; це філософський напрям, представники якого вважають чуттєвий досвід головним джерелом знання і критерієм істини (у знаннях немає нічого, чого б раніше не було в чуттєвому досвіді суб'єкта);

– *раціоналістичний*, започаткований Р.Декартом; це філософський напрям, який на протигагу емпіризму, вважає розум основним чинником пізнання, а зміст наукового знання досягається через діяльність розуму, розсудку та інтелектуальної інтуїції;

– *метод історичного пізнання*, започаткований Дж.Віко; виник як безпосередня реакція на метод Р.Декарта, який мав природничо-наукову основу; вважав, що науковість у створенні нових методів дослідження не обов'язково мусить визначатися природничими науками, оскільки саме з гуманітарної сфери можна вирізнити науки (історія, філософія, філологія та право), які створюють основу для особистісної психологічної впевненості дослідника в очевидності, ясності, безсумнівності істини, а мусить визначатися технікою і методикою провадження дослідження;

– *сенсуалістичний* – це напрям у гносеології, згідно з яким відчуття є єдиним засобом та джерелом пізнання людини.

Окрім плідної методотворчої роботи, становлення нової філософії вирізняється і переосмисленням певних основоположних категорій попередньої філософії. Зокрема, йдеться про категорію «субстанція».

Засновником *емпіризму* Нового часу був англійський філософ і політичний діяч Френсіс Бекон (1561-1626).

Програма Ф.Бекона щодо реорганізації пізнання складається з:

- вчення про «ідоли» людського розуму;
- критичного дослідження попереднього досвіду і висновку про три шляхи пізнання;
- експериментального ставлення до дійсності;
- створення нового філософського метода.

Перш за все слід усунути перешкоди недоліки, що лежать на шляху до пізнання. Такими перешкодами є «ідоли» пізнання – «глибинні причини самообману людського розуму» (термін буквально

означає «вигляди», походить від грецького «ойдолон» - «тінь померлого».

У своїй знаменитій праці «Міркування про метод» засновник раціоналізму Нового часу Рене Декарт, латинізоване ім'я Ренатус Картезіус, (1596-1650) викладає правила раціоналістичного методу, що задовольняють чотири вимоги:

- про вихідний пункт наукового пізнання – визначення принципів або начал: приймати за істинне лише те, що з'являється розуму в ясному і чіткому вигляді, отже до нього немає жодного сумніву, тобто, цілком очевидне;

- формулюється вимога аналітичного вивчення природних явищ: ділити кожне досліджуване явище на стільки частин, на скільки це можливо і необхідно для ясності та очевидності;

- вимагає: дотримуватися певного порядку мислення, який полягає у тому, щоб починати із найпростіших і доступних для пізнання предметів і поступово йти до складніших;

- таке сходження є процесом *дедукції*, а вона, у свою чергу, спирається на інтуїцію.

Р.Декарт був засновником дедуктивно-раціоналістичного методу пізнання. Одна із найхарактерніших рис раціоналізму – ототожнення реальної причини (causa) і логічної основи (ratio). Р.Декарт визнавав існування «вроджених ідей», які не визначали всю сукупність знань людини, але мали значення для тих ідей, які створювалися шляхом логічного виведення. Вони були наче зразками, безумовними, очевидними і ясними для розуму, який пізнає навколишній світ. Їх слід уявити і за допомогою раціоналістично-дедуктивного методу вивести на їх основі всю систему знання.

Розпочинатися будь-яке знання має за принципом сумніву. Р.Декарт зазначає: якщо я сумніваюся, значить я мислю, а факт мого сумніву доводить існування мислення. Декарт робить другий крок: «мислю, отже існую» («cogito ergo sum»). Тобто від здатності мислити Р.Декарт переходить до суб'єкта – істоти, яка мислить.

Теорія пізнання Дж. Локка.

Англійський філософ Дж.Локк (1632-1704) постав засновником більш-менш розвиненої теорії пізнання у філософії Нового часу.

Значну увагу він приділив запереченню існування «вроджених ідей», посилаючись при цьому як на наукові дані, так і на

спостереження над примітивними народами, здобуті в епоху географічних відкриттів. Від народження мозок людини являє собою, за Локком, «*tabula rasa*» – чисту дошку, тобто у ньому немає нічого, окрім простої здатності бути органом пізнання і мислення. У такий спосіб Дж.Локк намагався дістатися до самих підвалин пізнання, не припускаючи попереднього знання готовим. До певної міри тут був присутній і намір засвідчити принципову вихідну рівність всіх людей за можливостями.

У цілому філософію Дж.Локка відносять до емпіризму, проте його знаменита теза «немає нічого в інтелекті, чого б не було у відчуттях» дає підстави вважати, що це емпіризм сенсуалістського плану, який отримав подальший розвиток в англійській філософії (від лат. «*sensus*» - відчуття; позиція, яка ставить усе знання в залежність від чуття та відчуття).

Дж. Берклі (1685-1753), критикуючи філософську позицію Дж.Локка, стверджує, що не лише «вторинні», а й «первинні» якості речей мають суб'єктивний статус. У цьому аспекті всі якості речей «вторинні» тому, що їх сприймає людина. У дусі радикального сенсуалізму Дж.Берклі вирішував найперші питання філософії: він стверджував, що лише чуття можуть незаперечно засвідчувати факт існування будь-чого; звідси його теза «*Esse est percipi*» («Бути – значить бути сприйнятим»).

Бенедикт Спіноза (1632-1677) – один з найбільших філософів Нового часу. Вважається, що найсуттєвіший вплив на формування філософських поглядів Спінози мали Р.Декарт, Біблія і Талмуд, роботи арабських і єврейських філософів, з яких його найбільше захоплював стародавній апологет вседності Маймонід. Звичайно, прихильника метафізичного монізму не міг задовольнити декартівський дуалізм. І мислення, і протяжність є атрибутами єдиної Субстанції, абсолютно самодостатньої і такої, що є причиною самої себе (*causa qui*). Оскільки ця субстанція є вищою досконалістю, то вона є Бог. Моністичний світогляд Б.Спінози змусив його відмовитися від вчення Р.Декарта про дві субстанції.

Цей світогляд не дав йому змоги змиритися з юдейським догматом про Бога, який перебуває десь поза природою. Бог Б.Спінози присутній у кожному куточку світобудови, розлитий по всій природі. Його всесилля – в його все-присутності, в його всеповноті. Світ з усім його розмаїттям і безконечністю форм – це Бог, побачений під

різними кутами зору, тобто, говорячи мовою Спінози, це сукупність незліченної кількості модусів єдиного Бога. Його Бог не мав якостей, які б відрізнялися від законів природи. Бог Б.Спінози – це світ у його єдності. Це є той *пантеїзм*.

Г.В.Ляйбніц (1646 1716) вводить поняття «монада». Монада – це свого роду атом-субстанція. Головний атрибут монади – її активність, здатність до дії, сила. «Постійно існує одна й та ж сила, одна й та ж енергія і вона переходить лише від однієї "частини" світу до іншої, дотримуючись законів природи» – пише Ляйбніц. І уточнює: «Субстанція є істота, здатна діяти. Всяка справжня субстанція тільки і робить, що діє». Кожна монада є «живе дзеркало Всесвіту», «стиснутий Всесвіт», тому в обмеженій індивідуальності закладена безкінечна всезагальність. Кожна з монад – замкнений космос, «вони не мають вікон, аби що-небудь могло в них входити або з них виходити»; вони взаємодіють інакше. Монади безсмертні, тому що гинути можуть тільки складні тіла, розпадаючись на свої складові елементи, монади ж прості і неподільні.

2. Філософія Просвітництва.

Просвітництвом називають ідейний рух XVIII ст., що охопив передові країни Західної Європи – Францію, Англію, Німеччину і поширився на інші європейські країни, включаючи Польщу і Україну.

Як ідеологія, Просвітництво виражало інтереси молоді буржуазії. Оскільки релігія на той час була духовним виразником інтересів аристократії, то діалектика ідейної боротьби змусила ідеологів буржуазії зайняти протилежні, матеріалістичні та атеїстичні, позиції.

Філософія просвітництва звертається до суспільних гуманітарних проблем. Просвітники поставили собі за мету створення таких суспільних відносин, які б відповідали вимогам розуму, принципам справедливості, свободи, рівності, братерства. Предметом особливої уваги стає проблема людини, її історичної діяльності, її прав та політичних свобод, проблема історичного прогресу, ідея вдосконалення суспільства, природа та призначення релігії, моральні та правові аспекти людського буття.

Теоретичною передумовою Просвітництва можна вважати філософію XVII ст., зокрема, Р.Декарта (з його настановою на розум і

механістичним світоглядом), ідеї Дж.Локка (орієнтація на досвід, теорія природних прав людини), а також механіку І.Ньютона як зразок наукової теорії.

Найбільшого розвитку Просвітництво набуло у Франції. Діяльність французьких просвітників була спрямована на боротьбу з релігійними утисками, які чинилися у Франції XVII-XVIII ст. Окрім цієї боротьби із панівним становищем релігії та церковних інституцій, просвітництво у Франції визначалося також спрямуванням на розповсюдження знань серед населення («Енциклопедія» у 28 томах, яку у 1751-1772 рр. видавали спочатку Жан Лерон Д'Аламбер, а згодом Дені Дідро) та активною політичною діяльністю (розвиток політичних теорій). Найбільш відомими французькими просвітниками є філософи-деїсти Франсуа Марі Аруе (Вольтер), Шарль Луї Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Етьєн Бонно де Кондільяк, і представники матеріалізму Дені Дідро, Жульєн Офре де Ламетрі, Клод Андріан Гельвецій, Поль Гольбах та інші.

Найпотужнішим мотивом усього Німецького Просвітництва був пошук національної єдності. Доволі часто німецьке просвітництво визначають як «академічне просвітництво» (з одного боку, спекулятивність, самовпевненість та сухість; з іншого – унікальний синтез просвітницької філософії з поетичним рухом). В Німеччині представники Просвітництва – Християн Вольф, Готгольд Ефраїм Лессінг та інші.

В Англії ідеї Просвітництва ширили Д.Толанд, А.Шефтсбері, А.Колінз, Б.Мандевіль та інші.

Критика просвітниками метафізики почасти зумовлена відсутністю у них чіткого розмежування філософії і науки. До філософії ставились вимоги, які правомірні швидше до наукового пізнання. У цьому плані просвітники є попередниками позитивістів – течії XIX ст., що намагалась побудувати філософію за зразком науки.

Для Просвітництва характерне скептичне, а часто і зневажливе ставлення до релігії, яке у деяких його представників переростає в атеїзм. Хоча більшість просвітників і визнає ідею Бога, але тлумачить її в дусі **деїзму** – філософського вчення, згідно з яким Бог визнається творцем світу, суддею за моральні вчинки, але заперечується його безпосереднє втручання у перебіг подій.

3. Німецька класична філософія.

Охоплює відносно короткий період, 80-і рр. XVIII ст. – 40-і рр. XIX ст. Проте за значною кількістю змістовних положень вона є вершиною філософського розвитку, його підсумком, на цьому етапі західноєвропейської історії. За традицією, до цієї течії відносять філософські вчення І.Канта, Й.Фіхте, Ф.Шеллінга, Г.Гегеля, Л.Фейєрбаха. Усіх цих мислителів об'єднують загальні вихідні ідейно-теоретичні настанови, спадкоємність у постановці та вирішенні проблем, безпосередня особиста залежність: молодші вчилися у старших, сучасники спілкувались і обмінювались ідеями.

Згідно з цими критеріями, а також відповідно до змістового розв'язання проблем, до цієї течії можна віднести і філософське вчення К.Маркса і Ф.Енгельса. І категоріальний апарат, і стиль мислення марксизму не виходить за рамки німецької класичної філософії. Ідеологічними міркуваннями було зумовлено виділення марксизму на самостійний, якісно новий етап у розвитку філософського мислення, хоча творчість цих видатних мислителів повністю вписується у філософську традицію німецької класичної філософії й є її завершальним етапом.

Німецька класична філософія була останньою формою класичної європейської філософії; після неї розпочався розвиток некласичної філософії. Тобто німецька класична філософія сконцентрувала і водночас вичерпала інтелектуальний потенціал філософської думки класичного типу. Зрештою, саме тому її виділяють в окремий і особливий етап розвитку філософії Нового часу.

Особливістю цієї традиції є зміщення центру дослідження від об'єкта до суб'єкта, або в онтологічному аспекті від природи до історії і культури. Відбувається переосмислення і самого суб'єкта. Якщо раніше він мислився як певна духовна субстанція, що пасивно відображала світ, то тепер суб'єкт постає як суб'єкт творчої діяльності (І.Кант), як дух, що перебуває в історичному розвитку (Г.Гегель), як людство, яке здійснює історичний поступ на основі практичної діяльності (К.Маркс).

Більшість істориків вважають Іммануїла Канта (1724-1804) засновником того значущого феномена в історії розвитку людського розуму, яким є німецька класична філософія.

Цей філософ сформулював і запровадив ті основні проблеми, які потім вирішувала вся подальша німецька класична філософія.

I.Кант, за його висловом, здійснив коперниканський переворот у філософії. На його думку, потрібно не знання (розум) узгоджувати з предметами, як це робили попередні філософи, а предмет зі знанням (розумом). Іншими словами, джерело всезагальності і необхідності знання філософ пропонує шукати не в об'єкті, а в суб'єкті. Світ – як він даний для наукового пізнання – не є, на його думку, світом самим по собі (догматизм), але він не є також лише нашим відчуттям (скептицизм).

Світ науки є витвором розуму, який сконструював його за певними правилами на основі чуттєвого матеріалу, що ми отримуємо від речей у собі. Ці речі у собі (ноумени) нам принципово не дані, вони можуть бути дані нам тільки через наші суб'єктивні форми споглядання і мислення. Тобто вони можуть бути дані тільки як явища (феномени). Світ наукового пізнання (сфера феноменів) є результатом синтезу (поєднання) суб'єктивних апріорних форм, з одного боку, і чуттєвого хаотичного матеріалу, джерелом якого є речі у собі, з іншого. Апріорні форми I.Канта – це не вроджені ідеї Р.Декарта. Вони позбавлені змістовності. Це певна здатність, певні правила (схеми) формування матеріалу.

Практичний розум у I.Канта керує всіма практичними вчинками людини, включаючи моральні вчинки.

Йоган Готліб Фіхте (1762-1814). Цей філософ, на відміну від I.Канта, заперечував те, що навколишнє не залежить від нашої свідомості. Він вважав, що суб'єкт і об'єкт – всього лише різні прояви божественного «Я». В процесі діяльності та пізнання насправді відбувається полагання. Це означає, що спочатку «Я» усвідомлює (створює) себе, а потім об'єкти. Вони починають впливати на суб'єкт і стають для нього перешкодами. Щоб їх подолати, «Я» розвивається. Вищим ступенем цього процесу є усвідомлення тотожності суб'єкта і об'єкта. Тоді протилежності знищуються, і виникає абсолютне «Я». Крім того, суб'єкт, у розумінні Фіхте, буває теоретичним і практичним. Перший визначає, а другий реалізує. Абсолютне «Я», з точки зору Фіхте, існує тільки у потенції, його прообразом є колективне «Ми» або ж Бог.

Фрідріх Вільгельм Йозеф фон Шеллінг (1775-1854). Підхопивши ідеї Й.Фіхте про єдність суб'єкта і об'єкта, мислитель вважав обидві ці

категорії реальними. Природа є не матеріал для реалізації «Я». Це самостійне неусвідомлене ціле з потенцією появи суб'єкта. Рух у ній відбувається від протилежностей, й у той же час являє собою розвиток світової Душі. Суб'єкт народжується з природи, але він сам створює власний світ, окремий від «Я», – наука, мистецтво, релігія.

Логіка присутня не тільки у розумі, але і в природі. Проте найважливіша воля, яка змушує розвиватися і нас, і навколишній світ. Щоб побачити єдність людини і природи, розуму недостатньо, потрібна інтелектуальна інтуїція. Нею володіють філософія і мистецтво.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831). Головним методом для Г.Гегеля стала діалектика, основні категорії та закони якої він вивів і закріпив у Тріадах. У філософії Г.Гегеля слід чітко розрізнати діалектичний метод та систему, що суперечать одне одному, перебувають у суперечності, яка виявляється у таких моментах: метод виходить із визнання всезагальності розвитку / система ж заперечує всезагальність розвитку, оскільки природа розвивається лише у просторі, а не у часі. Система вимагає обмеження розвитку. Метод заснований на визнанні всезагальності суперечності. Система ж вимагає вирішення усіх суперечностей та встановлення несуперечливого стану. Метод вимагає відповідності руху думки стану, характерному для реальних процесів. Система ж передбачає конструювання зв'язків з голови. Метод вимагає постійного перетворення дійсності, а система – незмінності існуючого стану речей.

Питання для самоконтролю

1. Які умови сприяли розвитку філософської думки Нового часу?
2. Філософська проблематика та засоби вирішення доби Нового часу.
3. Назвіть основні ідеї філософії Просвітництва.
4. У чому полягає різниця у методах пізнання Ф.Бекона та Р.Декарта?
5. Вплив філософії І.Канта на розвиток філософської думки Заходу.
6. Назвіть та розкрийте основні закони діалектики.

Рекомендована література:

1. Світ філософії у запитаннях та завданнях: навч. посіб. для студентів-бакалаврів технічних закладів вищої освіти / Укл.: О.В. Бондаренко, Г.О. Арсентьева, І.М. Бондаревич, Н.М. Девочкина, Є.О. Ємельяненко, В.М. Коваль, О.М. Повзло; під ред. О.В. Бондаренко. – Запоріжжя: НУ "Запорізька політехніка", 2021. – 289 с. – <http://eir.zp.edu.ua/handle/123456789/8248>
2. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. – К.: Дух і Літера, 2000. – 600 с.
3. Декарт Р. Метафізичні роздуми. (I–V роздуми). — К.: Юніверс. – 2000. – С. 18-58.
4. Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках. – К., Тандем. – 2001. – 104 с.
5. Руссо Ж-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права. – К.: Port-Royal, 2001. – 350 с.

Змістовний модуль 2.

ФІЛОСОФІЯ СУЧАСНОГО СВІТУ ТА У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Тема 2.1

НАУКА ЯК ФЕНОМЕН НОВОГО ЧАСУ ТА НОВІТНЬОГО ЧАСІВ

План лекції

1. Наука як феномен Нового часу (класична наука).
2. Наука у світі Новітнього часу (некласична наука – постнекласична наука).

Основні поняття

Наука – соціально значуща сфера людської діяльності, спрямована на отримання (вироблення і систематизацію у вигляді теорій, гіпотез, законів природи або суспільства) нових знань про навколишній світ. Основою науки є збирання, оновлення, систематизація, критичний аналіз фактів, синтез нових знань або

узагальнень, що описують досліджувані природні або суспільні явища та (або) дозволяють будувати причинно-наслідкові зв'язки між явищами і прогнозувати їх перебіг. Поняття «наука» охоплює як здобування нового знання, так і результат цієї діяльності (суму набутих наукових знань). Термін «наука» вживають також для позначення окремих галузей наукового знання.

У сучасному українському академічному середовищі іноді ототожнюють український термін «наука» із англійським поняттям «science», яке означає «створення та організацію знання у формі пояснень та передбачень стосовно всесвіту, які можна перевірити» (тобто є означенням лише природничих наук). Однак в українській мові й усталеній термінології «наука» є більш широким поняттям, яке охоплює також всі гуманітарні науки, які послуговуються власними методами для перевірки отриманого знання.

Теорія – основна структурна одиниця наукового знання, що систематизує експериментальний матеріал, організовує науково-дослідний пошук у нових галузях, дає опис, пояснення і передбачення фактів, орієнтує практичну діяльність.

Методологія науки – сукупність методів дослідження, що застосовуються у певній науці. Наука у цілому розвивається за допомогою загальної методології і спеціальних методів: кількісний і якісний аналіз, класифікація, вимірювання, формалізація, моделювання, аксіоматичний метод, метод дедукції, експериментальний метод тощо.

Наукова раціональність – це принцип, що полягає у застосуванні дедуктивної логіки та емпіричних доказів для пізнання світу, а також дотримання наукових стандартів, таких як об'єктивність і перевірка гіпотез. Це сукупність прийомів і засобів, які дозволяють вченим виявляти сутність явищ і фіксувати їх якісні ознаки на мові відповідної науки.

1. Наука як феномен Нового часу (класична наука).

Скільки наук існує у світі? За приблизними підрахунками, оприлюдненими у 2020 р., кількість наукових дисциплін становить біля 75 000. Але як усе розпочиналось?

Історія науки – розпочиналась з часів Античності. Вона (майбутня наука) виникає із практичних потреб людей, пов'язаних з

розвитком землеробства, будівельної техніки, мореплавства, військової справи тощо. В епоху Античності вже складаються перші елементи знання з математики (Піфагор), геометрії (Евклід), астрономії (Птолемей), механіки (Архімед), розвиваються натурфілософські концепції атомізму (Демокрит, Епікур), з'являються спроби аналізу закономірностей розвитку суспільства і мислення (Аристотель, Платон, Геродот) тощо. За часів Середньовіччя відбувається подальше розгортання наукових ідей у математиці, астрономії, медицині та інших наукових дисциплінах. Долаючи опір християнського богослов'я, йде процес нагромадження фактичного матеріалу у різних галузях дослідного природознавства... В епоху Відродження наука пориває з теологією (Джордано Бруно, Леонардо да Вінчі), справжній переворот відбувається в астрономії (Микола Коперник, Галілео Галілей). Великого поширення набуває експериментальне вивчення природи.

Людина як *суб'єкт пізнання* (гносеологічний суб'єкт), відокремлено протистоячи *об'єкту* (світу), формальними особливостями свого мислення – які отримали назву *розсудок* – організує навколо себе, й для себе, принципово зрозумілу для неї (наукову) картину світу.

Ситуація кардинально змінюється і наука починає виступати як самостійна галузь знання – на 60-і рр. XVII століття.

«Знання – сила, якщо воно є істинним», – стверджують автори методології нової (наукової) картини світу. Отримання "істинних" знань вимагає неухильного додержання певних «правил розуму», що перешкоджають прийняттю помилкового за істинне.

З емпірико-індуктивною та раціоналістично-дедуктивною програмами наукового пізнання (програмами освоєння світу людиною) виступають відповідно Френсіс Бекон та Рене Декарт.

Ф.Бекон заявляє, що для отримання «істинного знання» необхідно очищення людського розуму від помилок, щоб отримати *tabula rasa* («чисту дошку») свідомості; «є ідоли свідомості, їх треба зруйнувати». Розрізняє чотири види «ідолів» людського розуму (або перешкод на шляху "чистого" пізнання): *ідоли роду* (обумовлені людською природою) – *ідоли печери* (помилки, які притаманні деяким групам людей) – *ідоли площі* (помилки, які виникають внаслідок спілкування між людьми за допомогою слів) – *ідоли театру* (виникають внаслідок підпорядкування ума помилковим). Іншими

словами, Ф.Бекон намагається показати принципові характеристики «чистого» пізнавального інтелекту, свого роду *ідеальною моделлю* вченого Нового часу.

Р.Декарт є автором раціоналістично-дедуктивної програми наукового пізнання (освоєння людиною світу). Він шукає безумовно достовірну вихідну тезу для побудови достовірного знання – це теза «*cogito ergo sum*» («мислю, отже, існую»): у людини немає ніяких гарантій істини, будь-яке дослідження оточуючої її реальності людина розпочинає із сумніву у всьому, що прийнято вважати істинним; але при цьому виявляється, що існує дещо, що жодному сумніву не підлягає – це сам сумнів; достовірність самого сумніву абсолютна; але що таке сумнів; сумнів – це діяльність думки; людина сумнівається, отже, вона мислить; так вона й існує – що сумнівається завдяки розуму людина; отже, людина мислить, значить, вона існує.

Критерій істинності знання, джерело достовірності знання – тільки сам людський розум. Вимога перевірка всякого знання за допомогою «природного світла» розуму: існують «природжені ідеї» розуму, завдяки яким людський розум схильний до аксіом та вихідних положень; логічна низка дедукції, яка йде слідом за достовірними аксіомами, робить кожен наступний ланку такою ж достовірною; на додаток «істинний метод». Озброєний «природженими ідеями» та дедукцією (як достовірними засобами мислення), людський розум може досягти достовірного знання у тому випадку, якщо віг буде керуватися *істинним методом*: принцип очевидності, "ясності і чіткості" у судженнях; розчленовувати труднощі, що зустрічаються, на окремі проблеми; дотримуватися порядку у мисленні, переходити від менш складного до більш складного, від доведеного до недоведеного; уникати упущень та випадання логічних ланок й таке інше.

З сучасної точки зору – це елементарні принципи людського розуму, які нам здаються тривіальними. Але західній культурі знадобилось понад 25 століть, настання наукової картини світу Нового часу, щоб зрозуміти й сформулювати їх.

Наука – створення людського розуму. Суть науки – людина представляє для себе оточуючий світ у певній («науковій») формі, у відповідності до принципів розгортання наукової раціональності.

Світ просто існує. Наука надає людині можливість *зрозуміти* світ (природу) – але зрозуміти у параметрах самої людини, її розуму, а не самого світу. Людина завдяки створеним нею теоретичним

абстракціям (тобто науковим поняттям) отримує «наукове» знання про світ.

У XVII-XVIII ст. створюються класична механіка, диференціальне і інтегральне числення, аналітична геометрія, хімічна атомістика, система класифікації рослин і тварин, формулюються фундаментальні принципи наукового пізнання. В цей же час відбувається подальше оформлення науки як соціального інституту, створюються перші європейські академії, наукові товариства, починається видання наукової періодичної літератури. У зв'язку з промисловим переворотом кінця XVIII ст. виникають нові фізичні дисципліни (класичні термодинаміка, електродинаміка) тощо. Подальшого розвитку набувають й суспільні науки.

На межі XIX-XX століть відбуваються значні зміни у науковій картині світу, завдяки, перш за все, низці відкриттів у фізиці (електрон, рентгенівське випромінювання, радіоактивність тощо), що призводить до кризи класичного природознавства і насамперед його механістичної методології. На заміну класичній науці приходить наука некласична, а потім й постнекласична.

2. Наука у світі Новітнього часу (некласична наука – постнекласична наука).

Класична наукова картина світу – базувалася на принципі «логоцентризму», тобто уявленні про центральне місце у структурі пізнання "логосу" ("закону"), й, отже, уявленні про "Істину" як результат наукового пізнання.

Некласична наука – стверджує, що "Істини" немає (вона омана думки); істини є плюралістичними; вона відмовляється від класичного розуміння «ідеї Істини». «Суб'єкт-об'єктне»-відношення, характерне для класичного наукового пізнання заперечується, його більше немає.

Кожний етап розвитку науки має свою парадигму, свою картину світу, свої фундаментальні ідеї:

- класична наука – має своєю парадигмою механіку, її картина світу будується на принципі жорсткого лапласівського детермінізму, їй відповідає образ світобудови як годинникового механізму;
- некласична наука – з нею пов'язана парадигма відносності, дискретності, вірогідності, додатковості;

– постнекласична наука – їй відповідає парадигма становлення і самоорганізації.

Зміна класичної науки спочатку некласичною, потім постнекласичною – не означає, що кожний новий етап повністю заперечує попередній; вони співіснують і взаємодіють, доповнюючи або обмежуючи сферу дії одне одного. Уявлення і пізнавальні установки попереднього етапу наукового дослідження можуть використовуватися у певних пізнавальних ситуаціях наступних етапів, проте вони втрачають статус домінуючих і таких, що визначають образ науки.

Некласична наука.

Її виникнення пов'язано з розробкою релятивістської та квантової теорій, що дозволило характеризувати корпускулярні або хвильові властивості мікрооб'єктів. Вона відкидає об'єктивізм класичної науки, уявлення про об'єктивну реальність, що не залежить від засобів пізнання й від суб'єктивного фактора (суб'єкта пізнання). Стала очевидною необхідність співвіднесення наукових досліджень із засобами пізнання. Якщо у класичній фізиці опис і пояснення ґрунтується на безпосередньому спостереженні об'єкта самого по собі, то у некласичній фізиці спостереження опосередковане приладами, які взаємодіють з об'єктом; засоби спостереження (прилади) становлять єдине ціле з об'єктом дослідження.

Некласичний тип наукової раціональності враховує зв'язки між знаннями про об'єкт та характером засобів і операцій (наукової) діяльності. Аналіз цих зв'язків розглядається як умова об'єктивно-істинного опису і пояснення світу. Але зв'язки між внутрішньо-науковими і соціальними цінностями та цілями, як і раніше (у класичній науці), не виступають предметом наукової рефлексії.

Таким чином, внаслідок нових експериментальних відкриттів була спростована (й відкинута) віра в об'єктивний, незалежний від спостерігача перебіг подій (який є внутрішньою суттю класичної науки) – об'єктом некласичної науки стає відкрита система як результат взаємодії об'єкта із засобами спостереження. Отримані результати спостереження є відносним знанням, оскільки їх зміст залежить від застосовуваних засобів. Сам об'єкт – безпосередньо не спостережуваний, а тому безпосередній досвід поступається місцем раціонально сконструйованій моделі досліджуваного об'єкта.

Суттєвою рисою неklasичної науки є її теоретичний характер. Вона функціонує на двох рівнях: емпіричному та теоретичному, де останньому належить пріоритетна роль. Більше того, конкретний теоретичний опис однієї і тієї ж реальності (тобто емпіричної бази) може бути багатоваріантним. А це означає, що наука як система знання включає в себе не лише теорії, які взаємно доповнюють одна одну, але й їх синтез та концептуалізацію. Принцип фалібілізму (фальсифікації) неklasичної науки – згідно з яким будь-яка теорія через обмеженість своєї емпіричної бази може бути спростована (К.Поппер). Під сумнів ставляться не лише фізичні характеристики картини світу, а й логічні та метафізичні.

Постнеklasична наука.

Вона формується у 70-х рр. ХХ ст. Базується на принципах нової раціональності – нерівноважності, несталості, становлення. Досліджує відкриті, складні системи, здатні до самоорганізації. Широке поширення ідей та методів *синергетики* (теорії самоорганізації та розвитку складних систем). Враховує співвідношення характеру отриманих знань про об'єкт не тільки з особливостями засобів і операцій діяльності суб'єкта пізнання, але й з ціннісними і цільовими структурами (причому закладений зв'язок внутрішньо-наукових цілей із позанауковими, соціальними цінностями і цілями).

Фахівці у галузі методології все більше схилиються до висновку про те, що: об'єктом класичної науки були прості системи, неklasичної науки – складні системи, що саморегулюються, а сьогодні увагу вчених все більше привертають складні системи, які характеризуються відкритістю, нелінійністю, саморозвитком, що історично розвиваються й які з плином часу формують нові рівні своєї організації. Об'єктом сучасної (постнеklasичної) науки все частіше стають так звані «людиновимірні» системи, до яких як елемент входить сама людина. Це значно ускладнює їх дослідження і вимагає нової методології їх пізнання.

Зростає рівень абстрактності, складності теорій та посилюється математизація наукового пізнання. *Математичне моделювання* як інструмент, який здійснює заміну вихідного об'єкта відповідною математичною моделлю, й надалі її вивчення, експериментування з нею на ЕОМ.

У постнекласичній науці стверджується парадигма цілісності, згідно з якою світобудова (нежива природа, біосфера, ноосфера, суспільство, людина тощо) є єдиною цілісністю; і проявом цієї цілісності є те, що людина знаходиться не поза об'єктом, що вивчається, а всередині нього. Прийняття принципів включеності людини у систему – одне з найбільших досягнень сучасної науки, і цивілізації загалом.

Постнекласична наука має *міждисциплінарний* та *трансдисциплінарний* характер. Міждисциплінарність – один із ключових принципів, враховуючи складність нових об'єктів постнекласичної науки. Інновації в усіх сферах суспільства визначають важливість інтегрованих підходів до розв'язання сучасних проблем, що вимагає міждисциплінарного підходу. Такі проблеми, як взаємодія людини і технологій, екологічна криза й інші, потребують комплексних наукових програм та співпраці різних наукових галузей для їх вирішення. Зокрема, такі комплекси, в які включена і сама людина, – так звані «людинорозмірні комплекси»: медико-біологічні об'єкти, об'єкти екології, включаючи біосферу у цілому, біотехнологічні об'єкти, системи «людина – машина», які включають інформаційні системи та системи штучного інтелекту...

Класична наука та некласична наука – мають справу з фіксацією властивостей та залежностей об'єктів, постнекласична наука – має справу з реальністю, яка зачіпає і об'єкти, і людський світ.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає специфіка науки як особливої сфери людської свідомості та світогляду?

2. Від давньогрецького «логосу» до сучасних уявлень – покажіть основні етапи розвитку науки як феномену західної культури.

3. Постнекласична наука як явище світу постмодерну – прокоментуйте.

4. Оберіть за власним вибором певне наукове відкриття кожної з історичних епох (Античності, Середніх віків, Нового часу, Новітнього часу) та впишіть його у цілісну картину світу цієї історичної епохи. Покажіть логіку його появи, значущість для своєї епохи та перспективи для подальшого розвитку людства.

5. Запропонуйте стислий «графік» наукових відкриттів людства, які – на ваш погляд – окреслюють генеральну лінію ходи людської цивілізації у контексті її наукових досягнень.

Рекомендована література:

1. Добронравова І.С. Новітня філософія науки / І.С. Добронравова, Т.М. Білоус, О.В. Комар. – Київ: Логос, 2009. – 216 с.
2. Ісакова О.І. Філософія науки: навч. посіб. / О.І. Ісакова, Н.В. Щербакіова. – Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 2019. – 227 с.
3. Кун Т. Структура наукових революцій. Пер. з англ. / Т. Кун. – Київ: Port-Royal, 2001.
4. Самардак М.М. Філософія науки: напрями, теми, концепції / М.М. Самардак. – Київ: ПАРАПАН, 2011. – 204 с.
5. Сторожук С.В. Філософія науки: навч. посіб. / С.В. Сторожук, І.М. Гоян, Т.В. Данилова, І.С. Матвієнко. – Івано-Франківськ: Видавець Кушнір Г.М., 2017. – 588 с.
6. Філософія науки: навч. посіб. : [Електронне видання]. / О.М. Кузь, В.Ф. Чешко. – Харків: ХНЕУ ім. С.Кузнеця, 2017. – 172 с.
7. Філософія науки: підручник / І.С. Добронравова, Л.І. Сидоренко, В.Л. Чуйко та ін.; за ред. І.С. Добронравової. – Київ: ВПЦ "Київський університет", 2018. – 255 с.

Тема 2.2

ФІЛОСОФІЯ НОВІТНЬОГО ЧАСУ (XX-XXI СТ.)

План лекції

1. Поняття класичного й некласичного у філософії та будь-яких інших сферах людської діяльності.
2. Історичні передумови появи некласичного мислення у західній філософії XIX ст.
3. Перші прояви некласичного мислення у творах Л.Фейєрбаха, К.Маркса, С.К'єркегора, А.Шопенгауера, Ф.Ніцше.
4. Загальний поступ розвитку філософії XX століття та зміна дискурсу філософських проблем.
5. Основні напрями та представники філософії XX століття.

Основні поняття

Класичне – суттєва ознака такого способу мислення, що ґрунтується на первісних початкових зразках; тяжіє до раціональності, традиційності й домінування понятійного мислення.

Некласичне – ознака нового способу мислення, що відзначається критичним ставленням до «класичного» й відмовляється від штучної раціональності, звертається до безпосередніх проявів життя.

Раціональне – ключова прикмета класичного мислення, що полягає насамперед у принципі всеосяжної відповідності (знака – позначуваному, слова – речі, ціни – вартості, правила – дії тощо); тяжіє до логічної послідовності.

Чуттєвість – одне з основних понять Л.Фейєрбаха, що протиставлене до суто раціонального розуміння людини.

Екзистенція – термін С.К'єркегора для позначення внутрішнього виміру людського існування.

Воля – найголовніше поняття А.Шопенгауера, що визначає первинне й наймогутніше начало всього буття

Воля до влади – головне уявлення Ф.Ніцше про ключову рушійну силу людського життя й світобудови у цілому.

1. Поняття класичного й некласичного у філософії та будь-яких інших сферах людської діяльності.

Найперше треба зазначити, що самі поняття класичного й, відповідно, некласичного мислення глибоко притаманні будь-якій сфері людської діяльності. Це виявляється в літературі та мистецтві, у наукових дисциплінах, навіть у моді. Сама наявність класичного й некласичного підходів щільно пов'язана з процесами розвитку. В цьому сенсі можна казати про класичне й некласичне як про певні стадії становлення. Тоді «класичне» посяде місце чогось первинного, початкового й визначального. Зрозуміло, що на подібній стадії розвитку ключове значення мають якісь взірці та канони, які треба передусім старанно відтворювати. Відповідно, «некласичне» може з'явитися лише на певній, значно пізнішій стадії розвитку, де поруч із відомими вже взірцями поставатимуть і відмінні від них прояви. Тут одразу треба сказати, що класичне й некласичне не виключають одне одного, а глибоко між собою пов'язані.

Зазначені особливості класичного й некласичного досить помітно виявляються й у філософії. Найкращим прикладом класичного мислення постає, звісно, філософія Платона, де сама платонівська «ідея», або «ейдос», буде взірцем у створенні речей. Взагалі можна сказати, що *понятійний* спосіб мислення, коли «поняття» стає основою розуміння реальності, – це головна прикмета класичної думки. Звідси можемо визначити й певні часові межі класичної філософії. Це велика філософська традиція від Платона до Гегеля, чия думка стала вершиною і завершенням класичного мислення.

2. Історичні передумови появи некласичного мислення у західній філософії XIX ст.

Щоб осмислити головні риси класичної філософії, треба знову ж таки відштовхуватися від платонівського «ейдоса» чи гегелівського «поняття». Найперше варто відзначити *трансцендентність* подібної форми мислення. Тобто «поняття» чи «ідея», так би мовити, «потойбічні» до реального світу, знаходяться в якомусь іншому, ідеальному вимірі. Прикметно, що у Платона прямо йдеться про «світ ідей».

Ще однією рисою класичного мислення стає характерна для нього *раціональність*, але важливо розуміти, що й вона щільно пов'язана з ототожненням ідеальності та вірцевістю платонівського «ейдоса» чи класичного поняття.

Справа в тому, що сама природа того поняття спрямована на порівняння й навіть ототожнення з якоюсь реальністю. Власне, в цьому і полягає суто раціональне мислення. Коли щось цілком ідеальне співставляється з чимось реальним і, більше того, у певному сенсі дорівнюється до нього. Так слова відповідають речам, а ціни – товарам. Саме ця ситуація дозволяє осмислити реальність, отже, діяти раціонально. Наприклад, у класичній філософії це дві «субстанції» Р.Декарта, – такі різні, проте на диво відповідні між собою. Інший приклад – це «філософія тотожності» самого Гегеля: «все розумне є дійсним, а все дійсне – розумним».

Окремо треба зазначити, що класична раціональність – це зовсім не «ідеалізм». Адже «матеріалізм» так само може бути раціональним і в цьому розумінні класичним. Не важливо, що ставити першим, а що

другим: або «матерію», або «свідомість». Головне, що зберігається сама відповідність, отже, принцип раціональності.

Поява нового, вже неklasичного мислення була пов'язана саме з тим, що зруйнувалися самі принципи класичної думки: 1) *трансцендентність* і 2) *раціональність*. Аби пояснити, чому це сталося, необхідно розглянути історичні передумови цього світоглядного зрушення. Визначальну роль відіграли тут події на межі 18 і 19-го століть у Франції, й найперше Велика французька революція. Зауважимо, що «трансцендентність» це не просто «потойбічність» ідеальних образів і понять, а потойбічність самого «начала», що лежить в основі буття. В історично найширшому смислі, це, звичайно, думка про Бога. Класична філософія виходила саме з таких уявлень. У греків це було поняття «архе», тобто «начала», приміром, у Спінози «субстанція», «причина самої себе», у Гегеля – «абсолютна ідея». В усіх випадках ішлося про надсвітову потойбічну силу, що визначає перебіг подій у реальності. Таким чином, французька революція стала не просто поваленням монархії, відбулося дещо суттєвіше. Бо монархія трималася на релігійному світогляді, де короля вважали «божим помазаником». Отже, повалення монархії та страта короля стали відмовою від уявлення про божественне походження світового порядку. Відбувалося відкидання того «трансцендентного» начала, що визначало класичне бачення. Недаремно тут з'являється «республіка», тобто «справа самого народу». Віднині суспільство житиме, виходячи з власного розуміння, не зважаючи на потойбіччя. «Бог помер», якщо казати словами Ф.Ніцше.

Не меншу роль відіграли тут і наполеонівські війни й, окрім того, – сама постать Наполеона. Він остаточно показав, що суспільний розвиток є результатом не зовнішнього провидіння, а діяльності конкретних людей. Отож уявлення про визначальне потойбіччя було кінець-кінцем остаточно подолане. Всі погляди спрямувалися тепер не до потойбіччя, не до спасіння душі, а до конкретної діяльності саме тут і тепер. Починалася промислова революція й епоха масового виробництва.

Та при цьому з'ясувалося, що втрата того зовнішнього, потойбічного начала невідворотно призводить і до втрати, власне, розумності. Принаймні у класичному її розумінні. Бо реальність уже не мала того паралельного й потойбічного виміру, що застосовувався

для осмислення й надавав відчуття розумності. До того ж і розвиток капіталізму не додавав цього відчуття... Реальність вперше постала насамперед як *реальність*, без ототожнення з її штучним, ідеальним еквівалентом. Але ж звідси й випливало руйнування самого принципу раціональності. Життя дедалі більше поставало тепер насамперед у термінах «абсурду», «потягу» й «несвідомого»...

Згадані риси класичної філософії та розуміння причин її подальшого занепаду допомагають нам осмислити прикмети вже нового – некласичного мислення. Це найперше принцип *реальності*, коли життя розглядається насамперед *як таке*, а не з позицій певних «уявлень». Окрім того, важливим принципом нового мислення стає певна *нераціональність*. Ми не можемо, звісно ж, казати, ніби всі некласичні підходи є відверто ірраціональними. Проте впевненість у глибинній розумності світу, безумовно, згасає.

3. Перші прояви некласичного мислення у творах Л.Фейєрбаха, К.Маркса, С.К'єркегора, А.Шопенгауєра, Ф.Ніцше.

Щоб осмислити всі прикмети некласичної філософії, треба відразу звернутися до конкретних її представників. І найперше потрібно відзначити німецького філософа Л.Фейєрбаха. З одного боку, його творчість є даниною великій європейській традиції, де від Протагора до Канта найважливішим було питання про *людину*, про її сутність і природу. Та звертаючись до тієї ж таки людини, Фейєрбах зовсім інакше поставив це питання. Найперше він показав, що вся попередня традиція (тобто класична філософія) вивчала, власне кажучи, не людину, а «поняття» тої людини. Реальна, жива людина розглядалася тут надалі вже крізь призму того поняття. Новаторська роль Фейєрбаха, власне, в тому і полягала, що він вперше відчув необхідність дослідити саму людину, а не тільки її поняття. Так одразу проявляється той принцип *реальності*, що відрізняє некласичну думку.

Зрозуміло, згадана зміна призвела до глибокого переосмислення самої природи людини. Виходячи з «поняття», класична традиція здавна зазначала саме *розумну* сутність людини. Це відбивалося навіть у назві біологічного виду: *homo sapiens*, отже, «людина розумна». Проте висновки Фейєрбаха були зовсім іншими. Так, людина це справді розумна істота, проте розумність є тільки частиною

людської природи. Бо насамперед – це жива, *чуттєва* та *тілесна* істота. Власне, звідси й розпочинається занепад отого принципу раціональності, на якому трималася вся класична філософія. Більше того, тут уже відчутні мотиви, що зазвучали значно пізніше, у думці таких постатей неklasичної філософії, як Ф.Ніцше та З.Фройд.

Окрім того, Фейербах висловив ще одну надзвичайно цікаву думку. Хоча західне мислення завжди сприймало людину насамперед як індивіда й особистість, насправді людину не можна вважати відокремленою від інших. Адже це завжди «він» і «вона», «я» і «ти». По суті, тут закладались основи майбутнього «структурного» мислення, де увагу зосереджено не на окремих «уявленнях», а на стосунках і співвідношеннях. Саме звідси бере початок і ключова думка К.Маркса про «суспільні відносини».

Тут одразу треба зазначити, що Маркс так само йде від реальності й, більше того, відкриває ще недосліджений її різновид – *соціальну* реальність. Основна його думка полягала в тому, що суспільство – це не сукупність окремих індивідів, а сукупність отих відносин, які складаються поміж ними. Не менш важливою була й думка про походження суспільства. Недостатньо було відкинути потойбічні уявлення про витоки історії, бо потрібно було показати самі джерела цього процесу й, відповідно, суспільства в цілому. Головна заслуга Маркса – це відкриття таких джерел у самому суспільстві, точніше, у сфері матеріального виробництва. У цьому процесі виробляється не тільки продукт, але й стосунки поміж людьми відносно того продукту, тобто кінець-кінцем і саме суспільство в цілому.

Окремої уваги заслуговує питання про раціональність усіх марксових побудов. Адже, з одного боку, Маркс користується, власне, гегелівською логікою, тобто класичною раціональністю. Проте, з іншого, в його мисленні постійно виникає ситуація, коли речі, що впливають одне з одного і мають узгоджуватися між собою, насправді перебувають у стані непримиренності. Це відчувається вже у «теорії відчуження» й у «теорії додаткової вартості», де продукти людської праці не відповідають інтересам самого робітника і замість того, щоб служити йому, фактично, панують над ним. Це засвідчує глибоку нерозумність у побудові капіталістичного суспільства й вимагає його докорінної перебудови.

Зовсім інший напрямок думки пропонує С.К'еркегор. І знову ж таки йдеться про людину. Більше того, К'еркегор є релігійним філософом, отже, спершу навіть непросто зрозуміти, що нового можна знайти в отій сфері. Проте саме у цього датського філософа всі ознаки неklasичного мислення проявляються найгостріше. На відміну від класичної думки, де людина визначалася за допомогою «поняття», К'еркегору вдається відкрити зовсім інший, принципово нераціональний вимір буття. Коли «поняття» шукає «сутність» якогось явища, латиною – це *essentia*, то К'еркегора в людині цікавить насамперед *existentia*, «існування». Звичайно, визначити цей стан неможливо, його можна лише «пережити».

Щоб якось пояснити, про що йдеться, К'еркегор, у найбільш відомій своїй роботі «Страх і тремтіння», нагадує біблійну історію про Авраама, якому треба довести Богові свою відданість. А для цього принести в жертву власного сина. К'еркегор описує цю ситуацію й зазначає, що може зрозуміти найскладнішу філософську систему, хоч би й Гегеля, та не може зрозуміти, що саме відчував Авраам. Як можна доводити свою відданість і при цьому – приносити в жертву власну дитину...

Це не просто приклад «екзистенції», тобто внутрішнього стану тої людини. Це стан усього буття, що принципово не може бути пояснюваним і зрозумілим. Отже, це стан «абсурду», безнадійної позбавленості смислу. Боротися з абсурдом, намагаючись його зрозуміти, – ще більш абсурдно та безнадійно, тож єдино можливим засобом якось ужитися з такою будовою світу, за К'еркегором, є «віра». Зауважимо, що ці погляди лягли в основу цілого напряму філософії ХХ століття – екзистенціалізму.

Серед перших представників неklasичної думки, безперечно, треба відзначити й А.Шопенгауера. В основному його творі «Світ як воля та уявлення» ніби зустрілися класичне й неklasичне мислення. З одного боку, світ можна розглядати як прояв свідомості, як явище (у кантівському сенсі). Це, звичайно, суто класичне розуміння. Проте, з іншого боку, необхідно подивитися й на сам по собі світ. Ось тоді ми й побачимо: він улаштований зовсім інакше, аніж свідомість. У ньому розгортаються не логічні закони (ніби за Гегелем), а нестримна потужна сила, яку Шопенгауер називає «волею» (*der Wille*). Власне кажучи, це не кращий переклад, адже йдеться насамперед про цілком несвідоме начало, про «бажання» чи «жадання». Головне тут у тому,

що Шопенгауер остаточно вже відмовляється від уявлення про «розумність» отого самого по собі світу. Все, що насправді відбувається, постає лише проявом світової волі.

Велика заслуга Шопенгауера полягала й у залученні до західного мислення давньоіндійських, і зокрема, ведичних і буддійських уявлень. Адже тема того «бажання» була відкрита не Шопенгауером, а виникла у буддизмі десь на дві з половиною тисячі років раніше. Це залучення здобутків інших культур так само стало прикметою неklasичного мислення. Воно більше не покладалося на якийсь єдине «начало», а шукало можливості «діалогу» й «поліфонії», говорячи словами М.Бахтіна, в багатовимірному світі.

Та вершиною неklasичної думки XIX століття стає філософія Ф.Ніцше. Прикметно, що він у своєму мисленні не просто відмовляється від класичної традиції, але й виступає з нищівною її критикою. Вже у першій відомій своїй роботі «Народження трагедії з духу музики», що досліджувала давньогрецьку культуру, він виходить із протилежності уявлень про «аполлонійське» та «діонісійське». Якщо перше (від імені бога краси Аполлона) відповідає саме класичному баченню, то друге (від імені бога вина та виноробства Діоніса) пропонує вже нову, неklasичну точку зору, що пов'язана зі сп'янінням і пристрастю. Саме звідси походить і, напевне, найвідоміше з ніцшеанських уявлень, а саме «воля до влади».

Критикуючи класичну традицію, Ніцше пов'язує її з християнством. Отже, критика раціонального способу мислення в цілому різко посилюється й руйнівною критикою християнства. Тоді теза про відкидання потойбічного, трансцендентного начала, на якому завжди трималася класична традиція, – набуває вигляду формули «Бог помер». А звідси вже послідовно випливала й критика християнської моралі.

4. Загальний поступ розвитку філософії XX століття та зміна дискурсу філософських проблем.

Філософія XX століття – це численна кількість різноманітних напрямків філософствування, багато з яких прийшли з минулого століття і продовжують жити і розвиватись у відповідності з сучасними реаліями. Ці нові явища нашого часу, відповідно, породжують виключно нові, оригінальні напрямки філософської

думки. Серед всього цього розмаїття постають як надзвичайно впливові школи, так і вузько орієнтовані, проте всі вони створюють комплексну строкату палітру сучасної філософії, що ґрунтується на принципі плюральності, постійно збагачується новаціями і ніколи не зупиняється в своєму розвитку.

Разом з цим всі ці філософські школи та напрямки відображають ряд спільних тенденцій розвитку людства, характерних для нашого часу:

- все більш ретельна увага до людини як головному предмету філософії;
- тривога та стурбованість долею людства, сумнів в обраному шляху розвитку, пошуки та пропозиції нових стратегічних орієнтирів;
- глобальні проблеми людства;
- аналіз людства як єдиного цілого в паралелях з природою, космосом, богом, боротьба інтеграційних та націоналістичних тенденцій розвитку цивілізації;
- поглиблення формалістичних пошуків;
- безперервний пошук смислів та основ життя, висунення культурно-духовних підґрунть як пріоритетних для подальшого розвитку людства та багато інших проблем.

5. Основні напрями та представники філософії ХХ століття.

Задача даної теми полягає в максимально повній репрезентації філософських пошуків ХХ століття, у своєрідному підведенні його підсумків в області філософії.

Змістовні віхи будуть в першу чергу організовані за такими напрями: неокантіанство, герменевтика, філософська антропологія, аналітична філософія, фрейдизм та психоаналіз, феноменологія, екзистенціалізм, персоналізм, неотомізм.

Неокантіанство. Основна напруга роздумів сучасних неокантіанців (вже за назвою очевидно – нових послідовників концепцій І.Канта, а саме: Е.Кассіер, Г.Коген, В.Віндельбандт) формується навколо несумісності загальних понять з конкретним людським існуванням, яке завжди є суб'єктивним, унікальним і не піддається узагальненню. В той же час неокантіанці визнають

позачасові вищі цінності – істину, добро, красу тощо – які характерні для людини і вділяють її з природи.

Неокантіанці протиставляють об'єктивне і ціннісне знання. Дуалізм природи та культури не дозволяє знайти спільний для них метод пізнання. В цьому контексті вони пропонують вирізняти і розділяти одиничне і всезагальне, конечність та безкінечність, існування і сутність.

Бідь-яка філософія культури ціннісна, тому вона не можлива без вивчення людини, тобто без антропології. Предметом аналізу неокантіанців і є універсальні форми діяльності людини – міфологія, релігія, мова, наука, мистецтво. Цьому універсалізму людської діяльності суперечать біологізаторські концепції за типом дарвінізму, яку неокантіанці активно критикують.

Герменевтика. Сама назва цього філософського напрямку означає розуміння тексту, мистецтво його інтерпретації. Проте представники філософської герменевтики (Ф.Шлейєрмахер, В.Дільтей, Г.Гадамер та інші) значно збагачують це поняття за рахунок суттєвого розширення обох частин його визначення. Текст постає як будь-яка культурна, життєва інформація, а його розуміння – це спосіб існування того, хто пізнає цю інформацію.

Розуміння – основна категорія герменевтичної філософії, її метод. Воно може здійснюватися тільки у межах діалогу, що трактується, знову ж таки, як спілкування з текстом (а як текст постає все сутне, вся інформація). У діалозі завжди беруть участь інтерпретатор, сам текст та Час. Інтерпретатор трактує текст через історичний контекст, в якому він сам знаходиться. Цей контекст герменевтики називають «передрозумінням». Іншими словами, інтерпретатор розуміє свій текст по своєму, виходячи з особистого, а також і з «середовищного» досвіду.

Розуміння – засіб досягнення згоди і спадковості. Людина «розуміє» в тексті і традиції минулого, і буття минулого в сьогоденні, і досвід перетворення теперішнього в минуле, теперішнього в майбутнє, майбутнього в теперішнє, майбутнього в минуле для розвитку. Діалог такого роду є спосіб існування і розвитку науки, перед усім філософії, яка спирається на раціональні методи пізнання і враховує історичний контекст. Велике значення в герменевтиці надається мові, через яку передається і сприймається життєвий досвід.

Філософська антропологія. Вивченням людини філософія займалась з давніх давен. В цьому смислі родоначальником філософської антропології можна вважати Сократа. Протягом всієї історії філософії, проблема Людини піднімалась постійно, проте людина як специфічний самостійний феномен осмисленню не підлягала. В останнє століття спостерігається посилена увага до феномену та проблематики людини як специфічної істоти.

Виразником цього інтересу в наш час видається напрям філософської антропології, основними представниками якого можна назвати М.Шелера, А.Гелега, М.Плессснера, Е.Ротхаккера та інших. Природно, що в центрі уваги їх філософствування знаходиться людина, а основну задачу ці науковці вбачають в створенні цілісної, інтегральної концепції людини. Філософські антропологи розглядаються людину перед усім як душевно-духовну істоту, відводячи розумним началам другорядне місце. Оскільки духовні якості індивідуальні і іманентні особистості, суспільство. Як сила, що уніфікує, протистоїть людині. Міжособистісне спілкування – це передусім спілкування «Я і Ти» на основі співпереживання, спільності мови та пошуку психічних відповідностей та аналогій.

Філософи цього напрямку в своїй дослідження рухаються не від суспільства до людини, а навпаки: на їх погляд всі філософські, суспільні та інші проблеми вирішуються через дослідження людини. В той самий час вони практично відмовляються розглядати сутність людини – вона постає в їх концепціях такою, що постійно розвивається, не є завершеною, не визначуваною жодними дефініціями.

Аналітична філософія. Цей філософський напрям, по суті, пропонує змінити сам предмет філософії. Аналітична філософія – це філософія мови та значення понять. Її послідовники виходять з того, що жива мова багатозначна та контекстуальна. Попередні філософські проблеми, які вони називають *псевдопроблемами*, виникли через неадекватне розуміння одних і тих самих мотивів науки, їх значень.

Звідси – двобічна задача філософії: очищення попередньої науки від *псевдопроблем* за допомогою метода верифікації, тобто перевірки істинності на основі досвіду, або логічного доведення на ґрунті досвіду та створення несуперечливої однозначної метамови науки, що сприяла б синтезу наук.

Аналітична філософія складається з численної кількості шкіл та різних концепцій. У її витоків стояли науковці Дж.Мур та Б.Рассел; останній викладав основи математичної логіки. Проте щирим натхненником цієї школи став Л.Вітгенштайн, який, розглядаючи мову як соціальне явище, розробив основну проблематику аналітичної філософії. Мова і світ – центральні проблеми для філософії Л.Вітгенштайна. Логічна структура мови ідентична онтологічній структурі світу і тому мові віддзеркалює світ. Вся мова – є повний опис всього того, що є в світі, тобто всіх фактів. Отже як наслідок, він розумів філософію як критику мови: «Про що не можна говорити, про те слід мовчати», – така його думка з приводу останньої. Проблемою вдосконалення мови логічних символів займалися представники Віденського гуртка Р.Карнап, О.Нейрайт, М.Шлік.

Фрейдизм і неофрейдизм. Фрейдизм як філософський напрям виростає з психоаналізу – методу дослідження, запропонованого З.Фройдом для лікування психічних розладів (власне, істерії). Однак, цей метод вийшов далеко за межі медичного статусу. Передусім цей напрям вплинув на психологію, яка відтепер не могла не враховувати в своїх дослідженнях феномен несвідомого. В свою чергу, філософські концепції, що поставили в центр аналіз людини, не могли не враховувати її психіку та вплив несвідомого на всі сторони життєдіяльності. Так, виник новий філософський напрям – фрейдизм. Основним його поняттям є несвідоме. Несвідоме – це витіснене з свідомості, неусвідомлюване, таке, що зберігається в підсвідомості, в опосередковано, поволі вливає на психіку та вчинки людини. Несвідоме виражається в різноманітних комплексах підсвідомості. За З.Фройдом, це пере усім лібідо – комплекс сексуального потягу. Риси цього сексуального потягу, що закладаються ще в дитинстві, людина проносить через все життя.

Ідеї несвідомого та психоаналізу лягли в основу численних напрямів неофрейдизму. Засновниками неофрейдизму стали К.Хорні, А.Карднер, Г.Салліван, Е.Фромм. Починаючи свої роботи як ортодоксальні фрейдисти, вони поступово все більш включали в свої аналітичні побудови соціальну компоненту. Соціологізація психоаналізу дозволила їм перенести фрейдистські ідеї на суспільство і заперечити ряд обмежених положень теорії З.Фрейда.

Одним з основних напрямків, що вийшли з фрейдизму, стала аналітична психологія К.Г.Юнга. К.Г.Юнг вважав ідею впливу

сексуального потягу на людську поведінку в концепції З.Фрейда перебільшеною. Він не тільки заперечував різке протиставлення свідомого і несвідомого, але й вважав несвідоме корисним та творчим.

К.Г.Юнга також цікавив соціальний аспект психоаналізу. Вважаючи можливим застосувати його до суспільства, К.Г.Юнг активно використовував для таких досліджень міфологію та антропологію. Він ввів у наукових оборот поняття колективного несвідомого, основаного на архетипах – несвідомих загальних уявлень, що впливають на соціальну поведінку великих мас людей. Введення поняття архетипу розширило можливості психоаналізу.

Психоаналітичні ідеї лягли в основу цілого ряду сучасних напрямків, серед яких можна назвати «Психологічну філософську антропологію» Л.Бінсвангера, «Екзистенційний психоаналіз» Ж.П.Сартра та Є.Фромма, «Психоаналітичну герменевтику» А.Лоренца та Ю.Хабермаса, «Структурний психоаналіз» К.Леві-Стросса та Ж.Лакана.

Феноменологія. Вчення про феномени, тобто смисли предметів і подій, що виникають, формуються в свідомості людини. Феноменологія протиставляє себе будь-якому емпіризму, виявляючи чисті сутності та логічні принципи в супереч йому, застосовуючи багатоступеневий метод феноменологічної редукції. Редукція буквально – це зведення вищого, складного до нижчого, простішого. Прсте в даному випадку – синонім максимально узагальненого, очищеного від випадкового розмаїття. За допомогою такого методу ми ніби повертаємось до самих речей у вигляді сфери свідомості, вільної від відношення до реальності, проте такої, що зберегла все багатство змісту.

По суті, феноменологія – це методологія та гносеологія. Її мета – побудувати науку про науку. Вона вирішує проблеми теорії пізнання – і тим самим проблеми об'єктивності істини. З точки зору феноменології, істини наук носять відносно-прикладний, прагматичний характер, філософія не повинна мати таких атрибутів, її задача – виявити чисті сутності. Вона являє собою сувору науку про феномени чистої свідомості.

В ході редукції залишається лише остання неподільна єдність свідомості – інтенційність, тобто спрямованість свідомості на предмет. Інтенційність – узагальнено-чиста структура свідомості, вільна від індивідуально-психологічних, соціальних та інших

чинників. Що правда, вона постає лише як значення, що не володіє власним, самодостатнім статусом існування.

Феноменологія як методологія та гносеологія не тільки є самостійним напрямком філософствування, але й інтенсивно застосовується в інших філософських школах і концепціях. Власне, вона стала одним з джерел таких впливових напрямків ХХ століття як екзистенціалізм та герменевтика.

Екзистенціалізм. Назва напрямку походить від латинського *existentia* – існування. Це одне з найбільш розповсюджених сучасних філософських вчень. Екзистенціалізм виходить з одиничності людського існування, яке характеризується комплексом негативних емоцій – тривогою, страхом, усвідомленням кінцевості буття. Як і в персоналізмі, виокремлюють два напрямки екзистенціалізму – релігійний та атеїстичний.

Єдина справжня дійсність для екзистенціалістів – це буття людини, особистості. Виходячи зі свого існування, людина може по різному визначати себе. Вона змушена це робити, оскільки ніщо більше не визначає її життя. Все її життя залежить від її індивідуальної цілі, її вибору. Одна з основних категорій екзистенціалізму – свобода людини. Проте свобода ця вимушена, це тягар, на який людина приречена, оскільки її оточує чужий світ без сенсу.

Усвідомлення та прийняття цієї свободи, цього тягара визначають гідність, відповідальність та істинність людського існування. Вона живе поряд з іншими людьми в соціумі, спілкується з оточуючими, або підпорядковується або підпорядковує – проте вона завжди самотня в своїх почуттях. Людина може прийняти позицію іншого або орієнтуватись на суспільні цінності і загальні цілі. Проте в цьому випадку вона втрачає свободу, власну екзистенцію, саму себе як особистість, знімає з себе відповідальність – основний атрибут свободи екзистенції.

Проблеми гносеології в екзистенціалістів сполучені з його онтологією. Людина народжується в соціумі та обмежується його законами та повсякденністю існування. Вона відчуває неповноту самовираження, реалізації власних можливостей та прагне доповнити те, чого бракує. Це і є стимулом до пізнання. Проте пізнання у екзистенціалістів можливе тільки через почуття та самопізнання. У такій ситуації немає і не може бути об'єктивної істини: істин така

сама кількість як і людей. Це змушує відмовитись від сучасного наукового раціонального пізнання та замінити його екзистенційним.

Екзистенціалізм видався співзвучним ХХ століттю – століттю страху перед ядерною катастрофою, глобальними проблемами, розчаруванням в шляху, обраному людством, який привів його на межу загибелі, століттю раціоналізму та усвідомленню людиною істин свого існування, часто неприйнятних, століттю туги за тим іншим більш гармонійним життям і прагнення до нього.

Персоналізм. Філософський напрям, що визнає особистість первинною реальністю та вищою духовною цінністю. Існують дві гілки персоналізму – релігійна та атеїстична. Оскільки релігійні персоналісти розглядають в якості верховної особистості Бога, то весь світ розуміється як прояв його творчої активності. Мета людини – єдність з вищою особистістю – Богом.

Дотичними до персоналізму постають неотомізм та тейярдизм.

Неотомізм – головний напрям неосхоластики, що вбачає у вченні Х.Аквінського (1225-1274) найдосконаліше вираження «вічної філософії»; неотомізм різко протиставляє себе як матеріалізму, так і суб'єктивному ідеалізму; він претендує на універсалізм, на синтез віри і розуму, умогляду і емпірики, споглядальності та практицизму, індивідуалізму і соборності.

Неотомізм один з найпоширеніших різновидів сучасного ідеалізму; офіційна філософія католицизму, сучасна версія томізму, який є християнською адаптацією філософії Аристотеля.

Неотомізм також є сучасною філософською і педагогічною концепцією розвитку особистості, що вбачає призначення людини не у боротьбі за своє соціальне і духовне звільнення, а в прагненні наблизитися до божественної досконалості. Найбільш яскравими представниками є Е.Жільсон, Ж.Марітен.

Тейярдизм – напрям філософії, який пропонує поєднати наукову ідею еволюції з елементами модернізованої християнської містики; концепція тейярдизму – складна суміш наукових прогнозів, утопізму, абстрактного гуманізму, містицизму й традиційного теїзму. Засновником тейярдизму є П.Т.Шарден (1881-1955) – французький теолог і філософ, священник-езуїт, один із засновників теорії ноосфери. Дотичною до персоналізму та тейярдизму є концепція ноосфери В.Вернадського.

Тож, ХХ ст. стало століттям величезних культурних змін і соціальних потрясінь: наукова революція на межі ХІХ-ХХ ст. (створення неklasичної науки з принципово новою картиною світу); дві світових війни, поява фашизму і численних тоталітарних режимів, технологічна та інформаційна революція, криза культури, поява глобальних проблем, зростання могутності державного апарату та інформаційно-пропагандистської машини, дегуманізація людини, її часткове нівелювання, перетворення на «придаток» суспільства і держави.

Людство ХХ ст. опинилося в ситуації зламу усталених, «класичних» підвалин життя. Зазнали краху всі ті філософські доктрини класичної доби, що обіцяли відкриття абсолютних істин, торжество розуму і науки, перемогу «природного» доброго початку в людині, реальність «світлого майбутнього» для людства. Філософія ХХ ст. стала спробою пояснити процес руйнування соціальних та духовних структур західноєвропейського суспільства. Разом з тим, вона була покликана окреслити нову ситуацію, обґрунтувати принципи нового світорозуміння.

Філософські питання, які висунуло перед людством ХХ століття, – це своєрідні філософські антимонії або ряд антимоній, котрі пронизують усі виміри філософії як форми свідомості – онтологію, філософську антропологію, аксіологію, гносеологію, праксеологію та ін.

Сучасна філософія значно розширила спектр філософської тематики, в ній з'явилися нові проблеми, пов'язані з розвитком науки, техніки, з інформаційним вибухом, з появою глобальних проблем, а також нові аспекти проблем, що вважалися традиційними.

Суттєвими рисами філософії ХХ ст. є, по-перше, спеціалізація її шкіл і напрямів на вирішення різних проблем науки і людини; по-друге, зосередження зусиль на поуках свого читача, «споживача» серед різних груп населення; по-третє, взаємозв'язок таких діалектичне пов'язаних тенденцій, як плюралізм (у значенні свободи філософського дослідження, розширення «ділянок» якісно різних філософських проблем) і монізм (як вибір певного, одного, онтологічного, гносеологічного чи іншого першопочатку), як вираз тенденції пошуку філософського синтезу вчень різних шкіл. Характерною рисою сучасної філософії стає відмова від надмірних амбіцій розуму, від віри у всевладність науки, від ідеї гарантованого

соціального прогресу, тобто – перегляд традиції класичного раціоналізму. Якщо класичну філософію можна назвати філософією розуму і пізнання, то сучасна некласична філософія стає філософією людини і філософією мови.

Основними школами і напрямками у філософії ХХ ст. є позитивістський, антропологічний, релігійно-філософський, неопозитивістський, постпозитивістський, герменевтичний, психоаналітичний, персоналістський, феноменологічний та інші. Які основні ідеї репрезентовані в цих напрямках, в чому позначився вплив на соціокультурне буття, світорозуміння і духовність людини ХХ ст., якою мірою вони підносять менталітет людства на новий щабель і в чому їх невдачі? Ці питання будуть знаходитися в центрі нашої уваги.

Проте, специфіка філософського знання новітньої доби є такою, що засвоїв змістом та специфічною організацією унеможливило розгляд в розрізі філософських шкіл, який був прийнятний та, більше того, доцільний для філософії класичної. В новітній філософії кожна постать філософа – це не вираження ідей певної школи у повній відповідності, ні, навпаки, це репрезентація глибинної персональності, що може бути вписана до меж того чи іншого напрямку умовна та вельми відносно.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає природа «класичного» й «некласичного» мислення?
2. У чому полягає природа раціонального способу мислення?
3. В яких історичних подіях треба шукати витоки «некласичного»?
4. Сцієнтичні напрямки філософії Новітнього часу – прокоментуйте.
5. Антисцієнтичні напрямки філософії Новітнього часу – прокоментуйте.

Рекомендована література:

1. Філософія: навч. посіб. // Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. – К.: КНЕУ, 2019. – 368 с.
2. Філософія: підручник // В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. – Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. – 440 с.

3. Філософія: підручник // О. Шепетяк, О. Шепетяк. – Львів: Місіонер, 2020. – 784 с.

4. Філософія : підручник / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань. – Х.: Право, 2013. – 432 с.

5. Основи філософії: навч. посіб. / Л.О. Сандюк, С.П. Симоненко, О.В. Сулим, М.Ф. Шмиголь, Н.В. Щубелка, Ю.С. Юшкевич; [за ред. М.Ф. Шмиголя]. – К.: Центр учбової літератури, 2017. – 412 с.

Тема 2.3

УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ У СВІТОВОМУ ФІЛОСОФСЬКОМУ ПОЛІЛОЗІ

План лекції

1. Старослов'янське коріння української філософії.
2. Етична проблематика філософської думки у Київській Русі.
3. Історія становлення класичної української філософії: проблема людини у вченнях Г.Сковороди і П.Юркевича.
4. Світоглядні орієнтири української філософії.

Основні поняття

Антропоцентризм – вчення, за яким людина є центром Всесвіту і метою всіх подій, що в ньому відбуваються; провідний принцип української філософії.

Кордоцентризм – українська інтелектуальна традиція, згідно з якою людське серце визначається засобом набуття містичного стану «обожнення» шляхом внутрішнього перетворення, розуму і відчуттів, джерелом гармонії людського ества.

Символічний світ – ідея Г.Сковороди, що смислові обрії Біблії містять символи, за якими Мікрокосмос (людина) знаходить орієнтири у Макрокосмосі (Всесвіті).

Внутрішня і зовнішня людина – духовний і тілесний вимір людської природи в теорії Г.Сковороди.

Теорія двох істин – ідея про істину релігійну і наукову, що мала достатньо поважних прихильників, серед яких Й.Кононович-Горбацький, Серапіон, Клірик Острозький, Зизаній, Роксолан Оріховський, Петро Могила, Д. Наливайко й ін.

1. Старослов'янське коріння української філософії.

Міфи складають глибинну, архаїчну основу світоглядних міркувань будь-якого народу. Складаючи міфи, наші пращури вибудовували образ світу в своїй уяві. Оскільки для міфологічного світогляду характерною є тотальна цілісність світу, то міф можна визначити як чуттєве сприйняття останнього. Під впливом власного досвіду відчуття первісної людини поступово упорядковувались в образи. Тому у праслов'янських і загальнослов'янських міфах ми знаходимо не тільки інтегровані відчуття, а й сліди історичної пам'яті про природні катастрофи (виверження вулканів, повені, зміни клімату), переселення народів, виокремлення слов'ян із бореальних (північних) народів. Як і у інших народів, божества слов'янських міфів є перш за все характеристиками світу, точніше, проявом сприйняття певних його аспектів – стихій, окремих явищ природи. Так, Семарг є богом великого вогню, дим у нього – за прапор, а вогонь – за коня; Стрибог – бог вітру; Перун Громовержець – бог битв і боротьби, він ворочає Колесо Сварги (зоряне небо, яке тримається на Полярній – Седан Зорі) і на Стожарі – Стязі (небесна вісь); Число бог – бог часу; Велес – бог скотарства; Азовушка, або Царівна Лебідь – Дух Азовського моря. Окрім характеристик світу і природних явищ, слов'янська міфологія містить спробу упорядкування світовідчуття. Міфи наших пращурів про створення світу – це їх вчування світового порядку. Через історичну послідовність подій й ієрархію стихій, представлених в міфах про створення світу, ми відкриваємо скарбницю ментальних особливостей слов'янського етносу. Слов'янські міфи свідчать про визнання нашими пращурами ієрархічно вищого початку: «...з початку віків світ перебував у темряві, але Всевишній явив Золоте Яйце, що містило Рід – Народителя усього суцього. [1, 177-178]

Звернімо увагу на визначальне місце, яке посіла Любов у слов'янському міфі про створення світу. Любов є вихідним світовідчуттям наших пращурів! Що найперше зробив Рід, то народив Любов, Ладуньку, і саме її силою зруйнував свою в'язницю, і її ж силою утворив Всесвіт – незчисленну множину зоряних світів й земний світ також. Емоційність, чуттєвість, лагідність етимологічно фіксовані в прадавніх слов'янських міфах: і добрі духи (ясуні) і злі

демони (дасуні) нарікаються однаково ласкаво. В основі світогляду слов'ян лежить руйнуюча, народжуюча і формуюча сила Любові. Автохтонна демократичність суспільного життя слов'ян і шанобливе ставлення до жінки, помічені великим дослідником історії України В. Антоновичем, ведуть своє коріння ще з міфу про Макошь. Макошь – Небесна Мати, Небесний Закон. Третій образ Бога. Перший – Отець, Другий – Син, третій – Мати. Мати і є Дух Богу, що рухає Світ. Вона володіє таїною невидимого світу, Зоряного Неба. Їй підкоряються і люди і боги. Мати оберігає традиції. Знаючи і минуле і майбутнє, Макошь дає можливість людині обирати між добром і злом. Але відзначає Макошь тільки сильну людину, що не покидає надії й бореться за своє щастя. На нашу думку, мають рацію паралелі між поміченим М.Костомаровим поетичним ставленням українців до природи і її міфічним походженням. Природа – це те, що знаходиться при Роді. Рід відокремив (сформував) світ дійсний – Явь і світ духовний – Навь. Світ Праві знаходиться між Яв'ю і Нав'ю. Так само Рід розділив Правду від Кривди. Отже, переконуємось, що закони суспільства прадавніх слов'ян беруть свої витoki від устоїв світу. Світоглядний зміст старослов'янських міфів і міфів інших народів виявляється де в чому близьким. Так, зоряне небо не полишало у спокої ані стародавніх греків (вони вважали його взірцем порядку і краси), ні китайців, які черпали закони соціального життя з принципу неба, ні наших пращурів, що нарекли його Сварга, або Коло Сварога. Спільною світоглядною рисою стародавніх людей було розуміння руху, змін і єдності протилежностей. [1, 179]

Історично склалося так, що українська ментальність загартовувалась і постала унікальним і своєрідним явищем на межі як західного, так і східного світовідношення. Як то давньогрецькі міфи відбивають прагнення людини західної цивілізації перетворювати світ на свій розсуд, а китайські міфи про створення світу являють схильність людини східної цивілізації змінюватися самій за для досягнення гармонії зі світом, то слов'янська міфологія акумулювала любовне відношення до світу. Відповідно, західна філософія ілюструє наполегливе прагнення людини перетворювати світ, східна філософія унаочнює прагнення людини влаштуватися в світі, а українська філософія формує принцип кордоцентризму. Самобутнє, неповторне відношення українців до світу – Всемогутня Любов – бере свої витoki з архаїки слов'янської міфології, розжеврюється здобутками

української культури IX-XVI ст. і раціоналізується в українській «філософії серця». [1, 180-181]

2. Етична проблематика філософської думки у Київській Русі.

Філософська думка Київської Русі у християнську епоху її історії, як відомо, формувалась в суголоссі впливів народної культури і християнства. Розквіт держави співпадає у часі (IX-XII ст.) зі становленням християнської релігії, і це обумовлює переплетіння глибинних особливостей світосприйняття із християнськими цінностями у своєрідному співвідношенні. Треба зауважити, що в цей час у Київській Русі живопис, архітектура, ремесла, писемність, освіта переживали бурхливий розквіт, а християнство потроху увиходило в цей процес і підживлювало його. Культурна спроможність християнства обумовлювалась сентенціями старогрецької культури, увібраними Візантійською імперією. Література Київської Русі, як відомо, поділяється на оригінальні тексти і переклади здебільшого представників каппадокійської школи (Візантія IV-V ст.). Серед авторів, яких перекладали на Київській Русі – Костянтин Великий, Іоанн Златоуст, Григорій Богослов, Григорій Нісський. Тематика перекладів зазвичай християнська: «Сказ, дяко сотворив Бог Адама», «Ходіння Богородиці по муках», «Сінайський патерик», «Девгенієво діяння». [1, 181] До оригінальних текстів належать твори Іларіона «Слово про закон і благодать»; «Моління», «Слово» і «Послання» Данила Заточеника; «Урочисті повчання» Кирила Туровського; «Повчання» і «Послання» Володимира Мономаха; «Княже житіє. Про Бориса і Гліба»; «Ходіння ігумена Данила» Данила Паломника. Помітимо, що вважати ці тексти філософськими працями ми не можемо. Вони здебільшого складені як історичний, економічний опис подій зі зверненням до пам'яток біблійної культури. Етична тематика широко представлена в творах, що мають жанр повчань і послань. У «Повчаннях» Володимира Мономаха знаходимо ідеї виховання юнацтва, визначення поведінки князів, засади вирішення міжусобних спорів. [1, 182]

В європейській варіації Бога обрано засобом пізнання світу, а в українській – він є обрієм для людини, що перебуває на межі можливості (Бог) і дійсності (оточуючий світ). Друга варіація вигідно відрізняється свободою вибору, гуманністю і гармонійністю. Звідси

витікає пізнання Бога як шукання істини. Зразковою в цьому є творчість Кирила Туровського (XII ст.), який підсумовує неабиякі математичні і астрономічні здобутки свого часу, сміливо аналізує поняття часу простору, розбудовує теоретичні засади календаря, володіє навичками ділення, оперує дробовими числами і числами зі ступенями. [1, 183]

Засади філософських міркувань в цей час складає глибинна і архаїчна людяність слов'янського етносу. Християнські цінності в культурі Київської Русі зрощуються саме на її ментальному фундаменті. Людяність зберігається завдяки розвинутим відчуттям серця. Здатність сприймати світ своїм серцем обумовлює потужність гуманістичного початку слов'янського етносу – людяності. Цікавим є той факт, що архаїчна риса українського світогляду – любов, у XIII ст. знаходить свій новий контекст у відповідальності. Серапіон Володимирський обґрунтовує любов як відповідальність за свої дії. [1, 183]. Українська філософська думка XI-XIII ст. пов'язана із такими мислителями як Феодосій Печерський (бл. 1036-1074 рр.), Кирило Туровський (помер бл. 1182 р.), Кирик Новгородець (1110-1156/58 рр., Серапіон Володимирський (р. н. 1275 р.) й ін.

3. Історія становлення класичної української філософії: проблема людини у вченнях Г.Сковороди і П.Юркевича.

Осмислення любові як відповідальності, отримує свій розвиток у XV-XVI ст. Любов-відповідальність рухає невгамовну думку до самопізнання (хоча і в містичному осяянні) і до самореалізації людини у світі. У Клірика Острозького (XV-XVI ст.) знаходимо роздуми про людину внутрішню і людину зовнішню. У творчих доробках Павла Русина і Роксолана Оріховського наявна ідея самовдосконалення через добрі справи, а також уособлення людяності в людському серці. В цей час актуалізується тема суспільних відносин, державності. Це час, коли українські землі розпорошені між князівством Литовським і Річчю Посполитою, час заснування Козацьких Січей на Запоріжжі. Тому в творчості Зизанія з'являється ідея соборності, яку він пропагує як опір соціальному гнобленню і участь широко го загалу у церковних справах. Павло Русин обстоює незалежність держави від церкви і концепцію природного права (від народження людина вільна). Роксолан Оріховський не оминає увагою теорію договору, взаємного

погодження між людиною (має підкорятися) і державою (має захищати людину). [1, 187-188]. Розуміння ходи формування філософської думки цього періоду потребує вивчення творчості таких світочей як: Дрогобич (Котермак) Юрій (бл. 1450-1494 рр.), Клірик Острозький (дати життя не атрибутовані), Оріховський Роксолан Станіслав (1513-1566 рр.).

Вітчизняну духовну культуру XVI-XVII ст. важко уявити поза її залежністю від певних розгалужень у християнстві, без їх боротьби і взаємовпливів. Усі напрями і течії, що сформувалися в українській культурі і думці, являли різне співвідношення елементів західноєвропейських і південно-східних, греко-візантійсько-балканських традицій та не утворювали єдиної загальнонаціональної культури. Вона складається протягом XVII ст., причому вирішальну роль у цьому процесі відіграла діяльність Києво-Могилянської академії. Історія Києво-Могилянської академії – першого вищого навчального закладу в Україні – починається з відкриття у 1615 р. Київської братської школи. Статус академії навчальний заклад отримує у 1670 р. Переорієнтація могилянців від містичного до інтелектуального пізнання істин віри, зосередження на гносеологічній, метафізичній і натурфілософській проблематиці сприяли утвердженню в українській філософській думці високого статусу раціонального знання, визнанню того, що пізнання не лише не суперечить вищій меті християнина – спасінню своєї душі, а й допомагає її досягненню. [1, 189]

Загалом, XVII ст. в українській духовній культурі теж означене поглибленням роздумів про любов-відповідальність. Але тепер в контексті самозаглиблення, самопізнання, самовдосконалення (Л.Баранович), самовладдя, здатності приректи себе на страждання і злидні задля досягнення найвищого, духовності (І.Вишенський, Л.Баранович). Таке зречення уможливорює тільки особистісна віра. Знання, отриманні в акті одномоментної інтуїції, є лише наслідком правильного шляху. У будь-якому разі, в розумінні людської природи вибудовується ієрархія найважливіших для досягнення щасливого людського життя сутностей. Розум має приборкувати волю (І.Гізель). А ось віра сама по собі прирівнюється до знання в «теорії двох істин» О.Кононовича-Горбацького. Незважаючи на другорядну цінність знання у порівнянні з людським щастям, цікаві доробки з психологічного знання напрацьовує К.Сакович. І.Вишенський

досліджує феномен мови. Про універсалії як раціональні сутності, матерію в кількісних і якісних характеристиках, про рух знаходимо у І.Гізеля. Про субстанцію-індивіда – у О.Кононовича-Горбацького. Певний вплив українська філософська думка XVII ст. зазнає з боку Новочасної європейської філософії – іноді його визначають як вплив бароко. Останній приводить українську думку до класифікації людини на зовнішню і внутрішню (починаючи із Клірика Острозького, далі у К.Саковича і Є.Славинецького), сприяє розповсюдженню ідей мікро і макрокосмосу, організму (у Є.Славинецького знаходимо роздуми про єдиний ланцюг буття). Цікаві зрушення у XVII ст. спостерігаємо у соціально-політичних розмислах: тема патріотизму посідає центральні позиції (згадуємо про козацько-селянську війну на чолі з Б.Хмельницьким); тема єдності опрацьовується в національній облямці (як єдність українського народу у П.Могили, А.Кисіля, О.Кононовича-Горбацького), й як єдність релігійна (за українську церкву); залишається актуальною теорія «природного права». На тлі потужних державо-творчих процесів відбувається зростання національної свідомості слов'янських народів, що уособлюється у своєрідних світоглядних позиціях і тенденціях розвитку філософської думки кожного з них. [1, 190] Світоглядні тенденції барокової доби виявляються у думці, що компромісне поєднання різних якостей людської природи наближає людину до щастя. Так розум впливає на волю, надаючи їй можливість вибору між добром і злом. [1, 192]

Яскравою постаттю історико-культурного розвитку України XVIII ст. є Г.Сковорода (1722-1794 рр.). З його ім'ям пов'язане становлення української класичної філософії. Систему поглядів Г.Сковороди складають вчення про дві природи і три світи, вчення про сродну працю. У філософії Г.Сковороди яскраво виражені її характерні риси – діалогічність і символізм. Діалогізм виявляється в спрямованості думки філософа на пошук істини. Метою його діалогу є не заперечення позиції співрозмовника, а пошук істини: Якою ж є істинна людина? Як дізнатись, що рухаєшся в правильному напрямку? Г.Сковорода знав точно, що істина пов'язана із людським щастям. У своєму житті філософ займався тим, що приносило задоволення (мандри і розмисли) – звідси відоме: «світ ловив мене, та не впіймав». На власному досвіді Г.Сковорода випробував теорію сродної праці, яка має відповідати здібностям людини, приносити їй задоволення, а іншим людям радість. Сродна праця – це засіб зробити своє життя

щасливішим. Взагалі, осереддя перетворення людини на справжню є серце, в якому зливаються одночасно знання та дія, розум та віра. Філософські погляди Г.Сковороди увібрали в себе архетипи слов'янського етносу, українські ментальні особливості, рефлексійний досвід талановитих попередників і увібралися в «філософію серця», або «кордоцентризм». У вченнях про дві натури, три світи, сродну працю українська думка зберегла своє природне єство і отримала філософську облямку. Світовідчуття Любові і Роду, що вийшло із слов'янських міфів про створення світу і впродовж століть було осмислене як любов-відповідальність і любов-милосердя, в творчості Г.Сковороди, оформилось в класику української філософії. [1, 197-198]

4. Світоглядні орієнтири української філософії.

В середині XIX ст. у загальноєвропейському контексті стають очевидними ознаки кризи класичного філософствування і західноєвропейська думка, намагаючись вийти на нові площини філософствування, з обіймів романтизму потрапляє на деякий час у полон марксизму та позитивізму. У той час, українська філософія, базуючись на архетипах східних слов'ян і завдячуючи власній індивідуальності, стала взнаваною в Європі. Принцип Всесвітньої Любові, еволюціонувавши до любові-милосердя і любові-відповідальності, продовжував визначати напрямки українського філософствування. Любов-милосердя вимагала не аби-якого терпіння, душевної щирості і сердешної здатності – звідси у XIX ст. черпає своє натхнення українська «філософія серця» в творчості П.Юркевича. Любов-відповідальність визначила інший напрямок розвитку думки: ідею самопізнання – самовдосконалення – самореалізації, або самопізнання – самовладдя – аскетизму. Самозаглиблення обумовило звернення до символізму і його градації методів моделювання світу. Остання виступила в українській філософії фундаментом пізнання. Будь який символ – це єдність форми (знаку) і його значення (смыслу). В залежності від свого місця, фону, обставин, в яких він з'являється, один і той самий знак може відкривати різні значення. Світ символів – це особливий простір спілкування, в якому розчиняються мовні межі. Це простір іншого, трансцендентного щабля порозуміння. І з самим собою також. Поступово ідентифікуючись із єдиного могутнього

кореня Всесвітньої Любові, українська філософська думка акумулювала свої характерні риси: сердечність, щастя, антропоцентризм, індивідуалізм, релігійність, аскетизм. У ХІХ ст. українська філософія могла хизуватися зібраними впродовж своєї історії діалектичними підходами до проблеми людини (чуттєва і раціональна людина, внутрішня і зовнішня, її свобода і необхідність, можливість і моральність) й до проблеми пізнання (науковість у К.Туровського, К.Саковича, Ю.Дрогобича, І.Гізеля, А.Кисіля і чернецтво, аскетизм у Ф.Печерського, Л.Барановича, І.Вишенського). [1, 198-199].

Треба помітити, що питання «віра чи розум» в українській філософії не мало онтологічного характеру, як то було в епоху Середньовіччя в західноєвропейській філософії. Його вирішення розумілося в суто практичній площині (гносеологічно) – це був пошук найефективнішого із засобів осягнення світу. Зауважимо також і на характерні для української філософії думки щодо державної розбудови. Ці ідеї також пережили свою еволюцію, починаючи із засад укріплення Київської Русі, через соборність у Зизанія (ХV ст.), через обговорення теорій договору і природного права (Роксолан Оріховський, Павло Русин) до усвідомлення необхідності виховання патріотизму і національної свідомості у ХVІІ ст. Являючи собою самостійне явище, українська філософія резонує на співзвучні їй події європейського соціально-культурного життя. В Україні романтизм як культ почуттів, творчості, свободи життя, щастя, релігійних переживань лише оформив накопичені впродовж історії філософські здобутки. Для культури народу, в ментальності якого закарбовані ідеали Любові, Серця, Щастя, романтизм виявився природним лоном, в якому яскраво розжеврили давніші прагнення українського народу до єдності зі світом на засадах Всесвітньої Любові, єдності релігійної, в умовах протистояння православ'я, католицизму й уніатства, єдності національної і державної. Романтизм доробками митців і особливо літераторів освячує сторінки української культури сяйвом патріотичних, національних і загальнолюдських ідеалів. Прикладом того є творчість І.Котляревського, П.Гулака Артемовського, Г.Квітки-Основ'яненка, М.Максимовича, М.Шашкевича, М.Гоголя, М.Костомарова, М.Коцюбинського, П.Куліша, Т.Шевченка. Романтизм відгукнувся майстерністю, хистом і наснагою

В.Антоновича, М.Драгоманова, П.Чубинського, О.Потебні, Л.Українки, В.Винниченка, В.Липинського, І.Огієнка .[1, 200]

У XIX ст. ідея виховання національної свідомості і патріотизму складала засади українського романтизму, який еволюціонував до мистецької форми філософствування. Одним з осередків романтизму в Україні був Харківський університет. Тут сформувалося коло літераторів, публіцистів, істориків, етнографів, чії імена пов'язані з піднесенням національної самосвідомості: І.Срезневський, А.Метлинський, П.Гулак-Артемовський, Г.Квітка-Основ'яненко, М.Костомаров, О.Корсун, М.Петренко та ін. Романтичний рух на Галичині пов'язаний із пошуками шляхів національного самоусвідомлення українського народу, зокрема з діяльністю представника «Руської трійці» – Маркіяна Шашкевича (1811-1843 рр.). Він досліджує феномен української мови, доводить, що вона є найважливішою ознакою національної самобутності; з'ясовує загальні й моральноетичні якості українського народу, його культурне обличчя. В грудні 1845 р. організувалось Кирило-Мефодіївське товариство. Його засновниками були: Микола Гулак (1822-1899 рр.), Микола Костомаров (1817-1885 рр.), Василь Білозерський (1825-1899 рр.), Тарас Шевченко (1814-1861 рр.), Пантелеймон Куліш (1819-1879 рр.). Програмні документи товариства були написані М.Костомаровим «Книги буття українського народу» («Закон божий»), «Статут слов'янського товариства» і звернення до слов'янських народів, в яких пропагувались ідеї соціальної свободи й рівності, рівноправності й братерського союзу народів. На український соціально-філософський дискурс XIX ст. поспливав той факт, що східноукраїнські землі на той час входили до складу Російської імперії. [1, 201]

П.Юркевич (1826-1874 рр.) – видатний український філософ XIX ст., чия творчість не була належно оцінена сучасниками, проте, його ідеї вплинули на В.Соловйова, С.Трубецького, С.Булгакова, М.Бердяєва, С.Франка, М.Лоського, В.Зеньковського та ін. Піддаючи критиці антропологічний матеріалізм М.Чернишевського, П.Юркевич чітко розрізняє новітній матеріалізм і античний. На його думку, різниця між цими історичними формами матеріалізму полягає в тому, що давній матеріалізм намагався зупинити поривання метафізики, а новітній – випередити її і йти далі. Новітній матеріалізм робить спроби досягнути все, що донині вважалося недоступним для знання

(зокрема духовне життя людини), претендуючи на роль такої теорії, яка б хотіла подати істину з чистого споглядання. П.Юркевич спирається на те, що явища душевного життя змінні, плинні, залежать від кожного окремого випадку: на причини, які викликають певні почуття й прагнення в однієї особи, можуть ніяк не відреагувати інші. Індивідуальне начало так розвинуте, зазначав П.Юркевич, що задає душевним явищам якийсь особливий напрям. П.Юркевич наполягає, що природознавство досліджує природу з боку її міри, числа, ваги, тобто, з боку вияву в ній математичного розуму, але щоб зрозуміти світ явищ, слід брати до уваги розум самоусвідомлений, який відкривається уже не в матерії, а в дусі. Філософ проти ототожнення моралі і розумності: вчинок, здійснений лише за по кликом розуму, дає холодне задоволення, яке перебуває на межі морального подвигу і грубості чуттєвих оргій. За П.Юркевичем, моральні вчинки згуртовані на вільному виборі, що виявляється як самовизначення до діяльності. Наприклад, справедливо чинити людина може й за необхідності, тоді її вчинки мають значення юридичне, а не моральне. Якщо ж ті самі вчинки людина здійснює вільно, охоче, люблячи, від серця, тоді вони мають високу моральну ціну. Саме любов, зазначав мислитель, є джерелом усіх істинно моральних вчинків. [1, 206-207]

П.Юркевич не погоджується з ототожненням добра і корисності, запропонованим М.Чернишевським. Воно призводить до того, що інтереси загалу завжди вищі за інтереси окремої людини. П.Юркевич наполягав, що доки людина переслідує свої особисті інтереси в межах справедливості, доти ці інтереси має поважати громада. Це припущення про моральне право особи покладено в основу законодавства усіх цивілізованих народів. П.Юркевич розрізняє і подає визначення уявлення, поняття, ідеї. Уявлення в нього має характер випадкового образу, в якому відображається не стільки предмет, скільки людина, яка його сприймає, бо воно утворюється за суб'єктивною асоціацією. В понятті людина усвідомлює необхідний зв'язок і співвідносить елементи, що утворюють явища. Якщо в уявленні, як зауважив П.Юркевич, людина визнає суттєвим те, що значуще для споглядання, то в понятті – те, що значуще для буття речі. Коли ж від явища, пізнаного в його необхідності, людина прямує до пізнання його сутності і знаходить в ній необхідність розумну, яка дає явищу внутрішню єдність, життя й душу, то людина переходить від поняття до ідеї. В уявленні виявляється граничне неспівпадіння

думки й предмету. А в понятті мислення й буття необхідно пов'язані, але не співпадають. Тут мислення пізнає й усвідомлює подію, яка є для нього чимось чужим, зовнішнім за змістом і формою. І тільки в ідеї мислення і буття збігаються, ототожнюються. Тому істинна сутність предмета пізнається не в спогляданні, не в понятті про нього, а в його ідеї. Без допущення ідеї, стверджує П.Юркевич, не можливо розкрити й сутність самої людини, досягнути сенс її буття. На протигагу антропологічному матеріалізму М.Чернишевського, П.Юркевич вибудовує антропологічну концепцію, яка підносила конкретну індивідуальність над усіма матеріалістичними й ідеалістичними антропологічними теоріями того часу. Для П.Юркевича серце стало визначальною основою фізичного і духовного життя людини: для глибокого серця світ відкривається як система життєдайних, сповнених краси й знаменності явищ; завдання, які розв'язує мислення, виникають не із впливів зовнішнього світу, а зі спонук і нездоланих вимог серця. [1, 208]

Українська філософія XIX-XX ст. пов'язана із такими видатними іменами як М.С.Грушевський (1866-1934 рр.), О.Кульчицький (1895-1980 рр.), М.Хвильовий (Фітільов) (1893-1933 рр.), М.Шлемкевич (1894-1966 рр.) та ін.

Про радянську філософію ми маємо говорити, згадуючи інтелігентів, що народилися наприкінці XIX - на початку XX ст. і здобули освіту у найкращих викладачів свого часу. Йдеться про велику роботу з систематизації історії філософії, естетики, історії культури О.Ф.Лосєва, Д.І.Чижевського, історії філософії і логіки В.Ф.Асмуса, про розвиток матеріалістичної діалектики Е.В.Ільєнковим, М.І.Ліфшецем, дослідження феноменів діяльності і свідомості Е.В.Ільєнковим, М.К.Мамардашвілі, дослідження діалогічності мислення, розуму і самої події буття М.М.Бахтіним, про антропологію С.Л.Франка та ін. [1, 216-217]

Найактуальніші теми філософських досліджень в Україні на межі XXI ст. стосувались переосмислення предмету філософії та її методу, дослідження проблематики різних розділів філософії – метафізики, епістемології, логіки і філософії науки, практичної філософії (у т.ч. філософії цінностей та етики), політичної філософії, естетики і філософії мистецтва, філософії релігії. Тенденції і підходи, що мають місце в найсучаснішій українській філософії, в більшості своїй перегукуються з українським філософуванням минулих століть.

Так, екзистенційно-антропологічна тенденція, за якою вихідною позицією в розумінні філософії є людське буття (екзистенція), є природною щодо притаманного українській філософії кордоцентризму. Феноменологія, екзистенціалізм і філософська антропологія стали натхненням цієї тенденції. Представлена вона багатьма публікаціями та підручниками з філософії – В.Нестеренка «Вступ до філософії: онтологія людини» (1995), Г.Горак «Філософія. Курс лекцій» (1997), Н.Хамітова «Історія філософії. Проблема людини та її меж» (2006), Г.Волинки, В.Гусева, Н.Мозгової, І.Огородника, Ю.Федіва «Історія філософії в її зв'язку з освітою» (2006), «Історія філософії: підручник» у 2 т. за ред. В.І.Ярошовця (2008), В.С.Пазенок «Філософія: навч. посібник». (2008). Найпомітнішим є доробок В.Табачковського (з 1997 р. він був головою Антропологічного фонду) та його колег, а також філософів, які поділяли цей підхід (Г.Шалашенко, А.Дондюк, Г.Ковадло, Є.Андрос та ін.). Аналітична тенденція сучасної української філософії виявляє себе в полі аналізу різних підходів до розв'язання філософських проблем. Саме в її лоні сформувалось розуміння філософії як ланцюгу тематичних дискурсів, що відіграють свою роль у суспільному середовищі. Цей підхід акцентує відповідальність філософів за висунення ними в цілісне смислове поле суспільної комунікації цінностей-смишлів. Прикладом такого підходу є книга М.Поповича «Раціональність і виміри людського буття». [1, 223-224]

У праці «Запити філософських смишлів» (2003) С.Кримський розглядає філософію як різновид осмишлення. Автор зауважує, що під тиском антропологічної проблематики предмет філософії «змінюється в напрямі персонцентризму, граничних питань людинознавства взагалі». За його словами, «фундаментальним завданням філософії є смислобудівництво життя та діяльності людини, що, взагалі, і визначає стратегію формування духовності людей. Філософія забезпечує єдність культури та її зв'язок з наукою, тобто виконує інтегративну функцію». Важливе місце в сучасному українському дискурсі займає також підхід, провідну роль в якому відіграє осмишлення світу під кутом зору внутрішнього досвіду особи. Цей напрям мислення знаходиться в опозиції до позитивізму і аналітичної філософії загалом: він кордоцентричний, націлений на відкриття «істин серця». До нього належать автори, які в літературознавстві, мистецтвознавстві вийшли на філософські рубежі – Є.Сверстюк,

О.Забужко та ін. Актуальними також є розмови про практичність філософування. Воно має бути націленим на розв'язання гострих проблем (етичних, етнополітичних екологічних тощо), пов'язаних із технічним поступом та глобалізацією. Українська філософія ХХІ ст. не залишається осторонь проблеми з'ясування статусу метафізики, як певного способу мислення, пов'язаного із фундаменталізмом і особливого розділу філософії, який з'ясовує засадничі принципи філософського мислення. Критика останнього дозволяє визначити сучасний спосіб філософського мислення як постметафізичний. Але ще недостатньо праць з метафізики перекладені на українську мову. Серед опублікованих – «Основи метафізики» (1998) Е.Корета та «Логічні основи метафізики» (2007) М.Даммита. У цілому ж треба зазначити, що більшість українських філософів не приймає радикальних версій постмодерністського способу мислення. Причому, ця поміркованість обумовлена не тільки інтелектуальною позицією, а й особливостями пострадянських суспільств, які здолали власний шлях соціокультурного розвитку у ХХ ст. Достатньо помітним є поступ української філософської думки в епістемології та філософії науки. [1, 225]

У царині політичної філософії увага дослідників зосереджена на з'ясуванні понять «ідеологія», «політика», «політичні цінності», «політична ідеологія», «політичні теорії», «співвідношення політики та етики», «політика і право», на визначенні суті держави, дослідженні її різновидів. Означений інтерес обумовлений політичною проблемою вибору шляхів формування української політичної нації, становленням України як демократичної правової держави. Засади розвитку української філософської думки складає наполеглива праця з осмислення власної історії, визначення її місця в історії розвитку світової філософської думки. Найважливішими напрямками розвитку постають: переклад українською творів світової філософії; видання творів, які не були надруковані в Радянському Союзі і творів українських емігрантів у тому числі; видання першоджерел української філософії; складання систематизуючої навчальної літератури. Ця робота триває і вже побачили світ чимало доречних праць: «Українська філософія в іменах» (1997) І.В.Огородник, М.Ю.Русин; «Київська академічна філософія ХІХ - початку ХХ ст.: методологічні проблеми дослідження» (2000) М.Л.Ткачук; «Філософські твори» у 4-х т. (2005) Д.Чижевський; «Концепції

української державності в історії вітчизняної політичної думки» (2002) О.І.Салтовський; «Історія української філософії» (1996) В.С.Горський; «Історія української філософії» (2001) Ю.О.Федів, Н.Г.Мозгова й багато інших. [1, 226]

Українська філософія постає своєрідним явищем світової філософії. Її буття в історії світової думки розгортається в полі магнетизму західної і східної традицій філософствування. На межі між Сходом і Заходом, здолавши сили їх тяжіння, просякнута глибинними архетипами слов'янського етносу, постає українська «філософія серця». [1, 226]

Географічно й історично українці з давніх давен знаходяться в напруженому просторі стосунків західної і східної цивілізацій. Йдеться про нашестя кочових племен з Криму і сходу (турків, монголо-татар, печенігів, половців), про тривале знаходження західноукраїнських земель у складі князівства Литовського, Речі Посполитої, Австро-Угорщини, про входження південно-східних українських земель до складу Російської імперії та існування Української Радянської Соціалістичної Республіки у складі СРСР. Але, незважаючи на постійні зміни кордонів українських земель, перервність державних традицій, культурні злами українського етносу, еволюція української філософії тривала. Оминувши небезпеку злиття і втрати власної індивідуальності, українська філософія у XVII-XVIII ст. заявила про себе принципом кордоцентризму. Саме «сердешність» зробила українську філософію взнавannoю. Злет української філософської думки припадає на XVII-XVIII ст. Це був час, коли Захід і Схід наближались одне до одного: у А.Шопенгауера лунала тема «життя – страждання», що була провідною у Староіндійській філософії, а традиційний Схід зацікавився торгівельним і культурним обміном із Заходом. Саме тоді на національному ґрунті оформились своєрідні кордоцентричні філософські ідеї, які здолали межу протиставлень західної і східної філософії. Світоглядні засади українського філософствування являють діалектичний розвиток диспозиції західного і східного розуміння світу. [1, 227]

Згадаємо витoki філософії – західні, східні та слов'янські архаїчні міфи (засади філософствування зіждяться саме на них). Людина із Заходу має глибинне прагнення трансформувати світ в найкращий світ для себе. Людина зі Сходу налаштована змінюватись сама за для досягнення гармонії зі Всесвітом. На українських теренах

формується любовне відношення до світу. Жити треба у любові зі світом і пізнавати різномайття його ладу. Так само й у розумінні людського життя українська філософська думка виходить на нові обрії щодо протиставлень Схід-Захід. На Сході життя з давніх давен сприймалось як страждання, на Заході – як шанс здійснитись і реалізувати себе, а в українській філософії – життя є для людини можливістю бути щасливою. У питанні місця людини у світі українська філософська думка полишає межі протиставлень Сходу і Заходу. Над людиною Сходу завжди тяжів примат громади, суспільства, загалу, світу. Антропоцентричне мислення Заходу нерідко стягувало людину у хащі егоїзму. В українській філософії людина постає цілісною, природною істотою, яка розпрацьовує духовну складову. Показником рівня української філософії є розуміння добра. Якщо на Сході добро виявляється в утриманні людини у межах, визначених їй суспільством, то на Заході, навпаки, добром вважається перевершення себе, подолання власних і будь-яких меж. А у слов'янській традиції добром є вияв любові через відповідальність і милосердя. Своєрідність української філософії обумовлена тим, що українська філософська думка зростала на тлі слов'янської ментальності. Характерними рисами української філософії є антропоцентризм, інструментальна релігійність (як засіб досягнення мегамети – людського щастя), відповідальність, самореалізація. Сьогодні українська філософія переживає часи очищення від стереотипів мислення минулої епохи та переусвідомлення власної своєрідності. Її майбутнє пов'язано з нестримним польотом думки як такої. [1, 226-228]

Питання для самоконтролю

1. Відлуння яких 3-х фундаментальних понять старослов'янської культури знаходимо в якості принципів чи ідей в українській філософії?
2. Які відповіді має українська філософія на запитання: «віра чи розум»?
3. У чому полягає сенс ідеї «природного права» О.Кононовича-Горбацького (XVII ст.)?
4. У чому полягає сутність принципу кордоцентризму?
5. Назвіть українських письменників, творчість яких збагатила українську філософію.

Рекомендована література:

1. Бондаревич, І.М. Філософія: навчальний посібник / І. М. Бондаревич. – Київ: Алерта, 2013. – 240 с.
 2. Хамар У.В., Кондзьолка В.В. Світ філософії: Практикум з історії філософії для студентів ВНЗ. – Львів: Ініціатива, 2008. – 474 с. – С. 237-240.
 3. Читанка з історії філософії. У 6 кн. / Під ред.. Г.І. Волинки. – Київ: Фірма «Дніпро», 1992. – Кн.1 Філософія Стародавнього світу / під ред. Г.І. Волинки. – 207 с.
 4. Філософія: підручн. / О.Л. Воронюк. – 3-є вид., переробл. та допов. – Київ: ВСВ «Медицина», 2018. – 216 с.
 5. Філософія як історія філософії: А.К Бичко, І.В. Бичко, В.Г. Табачковський / за ред. В.І. Ярошовця. – Київ.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с.
 6. Федів Ю. О. Історія української філософії: навч. посіб. / Ю.О. Федів, Н.Г. Мозгова. – Київ: Україна, 2001. – 510 с.
- Захара І.С. Українська філософія: навч. пос. / Ігор Захара. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2014. – 354 с.